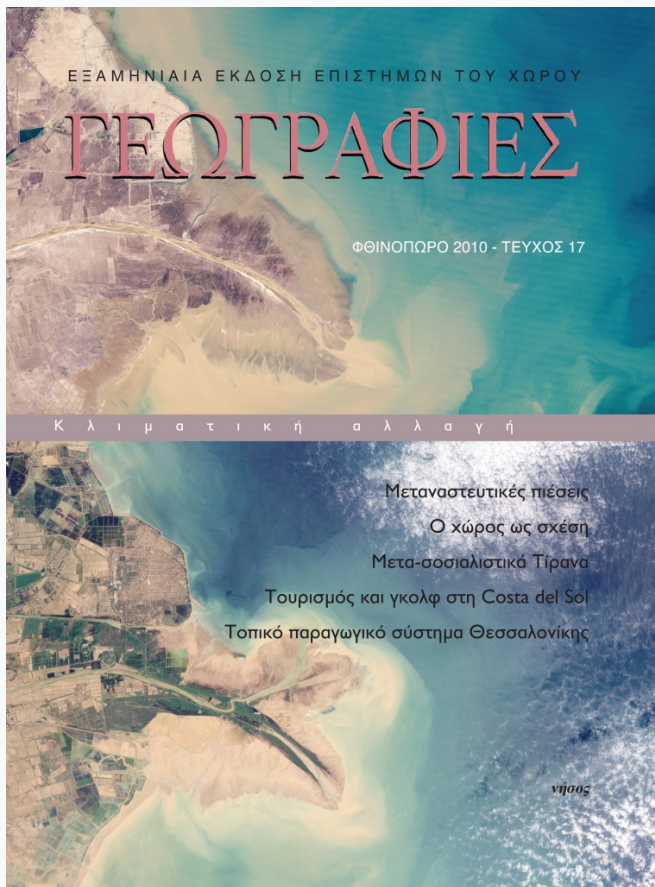

Γεωγραφίες

Αρ. 17 (2010)

Γεωγραφίες, Τεύχος 17, 2010

**Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΑ
ΜΕΤΑ-ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΑ ΤΙΡΑΝΑ. ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΤΩΝ ΤΙΡΑΝΩΝ (2000-2008)**

Λουκάς Τριάντης

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΜΕΤΑ-ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΑ ΤΙΡΑΝΑ ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΤΩΝ ΤΙΡΑΝΩΝ (2000-2008)

Λουκάς Τριάντης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κείμενο αυτό συμβάλλει στην έρευνα για την κατασκευή της αστικής εικόνας, στο πλαίσιο του μάρκετινγκ των πόλεων και των νεοφιλελεύθερων αστικών στρατηγικών, αναλύοντας το παράδειγμα των Τιράνων, μιας πόλης στο μετα-σοσιαλιστικό, αναπτυσσόμενο και βαλκανικό κόσμο. Η ανάλυση των προγραμμάτων του Δήμου επί της δημαρχίας του Έντι Ράμα (2000-2008) παρουσιάζει την κατασκευή μιας νέας αστικής εικόνας, μέσω της διατήρησης, του καθαρισμού, του χρωματισμού και του επανασχεδιασμού του κέντρου. Οι στρατηγικές του Δήμου διευκόλυναν και ενέτειναν τη μετα-σοσιαλιστική χωρική αναδόμηση και την οικοδομική έκρηξη και υπηρέτησαν ιδεολογικούς, οικονομικούς και πολιτικούς σκοπούς. Πάνω απ' όλα εξέφρασαν τη φιλοδοξία του δημάρχου να συνδέσει το όνομά του με την πόλη. Η προσπάθεια του Δήμου να εκφράσει την εξουσία του τοπικού κράτους στο χώρο, μετά τη χαοτική μετα-σοσιαλιστική μεταβατική περίοδο, υπογραμμίζει κάποιες συνέχειες με το παρελθόν, καθώς και την έλλειψη θεσμών και δημοκρατικής νοοτροπίας.

Urban image construction in post-socialist Tirana.

An analysis of the urban renewal programme of Tirana Municipality (2000-2008)

Loukas Triantis

ABSTRACT

This text contributes to the research on urban image construction, in the context of city marketing and neo-liberal urban strategies, bringing evidence from Tirana, a city in the developing, post-socialist and Balkan world. The analysis of Municipality's projects, during Mayor Edi Rama's tenure (2000-2008) presents the construction of a new image for the city, through preserving, cleaning, painting, and re-designing the centre. Urban image construction in Tirana aligned to the post-socialist spatial restructuring and the construction boom and served ideological, economic, and political purposes. Above all, this is understood as the spatial expression of the Mayor's ambition to associate himself with the city. The Municipality's attempt to make the power of local state visible, after the 1990s urban crisis, highlighted the continuities with the past, through the lack of participatory processes, institutions and democratic mentality.

1 Εισαγωγή¹

1. Η έρευνα για την εργασία αυτή ξεκίνησε με αφορμή τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία «Urban image construction in post-socialist Tirana, Albania, 2000-2003», που έγινε στο τμήμα Γεωγραφίας του LSE το 2007, με επιβλέποντα τον καθηγητή Andy Pratt. Ιδιαίτερα σημαντική για την εξέλιξη της εργασίας ήταν η συμβολή της Μαρίας Μαντουβάλου, καθηγήτριας ΕΜΠ.

Η κατασκευή της αστικής εικόνας αποτελεί σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση της ανάπτυξης και διαχείρισης της σύγχρονης πόλης. Η ακαδημαϊκή έρευνα συνδέει την κατασκευή της εικόνας της πόλης με την παγκοσμιοποίηση, το μάρκετινγκ και την ανταγωνιστικότητα των πόλεων, εστιάζοντας συνήθως στις περιπτώσεις του αναπτυσσόμενου κόσμου. Το κείμενο αυτό συμβάλλει στη σχετική συζήτηση, εξετάζοντας την περίπτωση των Τιράνων, μιας πόλης του μετα-σοσιαλιστικού κόσμου. Η κατάρρευση του κρατικού Σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη και η μετάβαση στην κοινωνία της ελεύθερης αγοράς οδήγησε σε σημαντικούς αστικούς μετασχηματισμούς και κινητοποίησε στρατηγικές βασισμένες σε νεοφιλελεύθερα πρότυπα. Η μετάβαση σήμανε επίσης και μια επαναδιαπραγμάτευση ζητημάτων ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, κουλτούρας, ιστορίας και συμβόλων. Στο πλαίσιο αυτής της μεταβατικής ρευστότητας η παρούσα μελέτη εξετάζει την κατασκευή μιας νέας ταυτότητας-εικόνας των Τιράνων, μια προσπάθεια του δημάρχου Έντι Ράμα από το 2000 ως το 2008. Η στρατηγική αυτή περιλάμβανε -μεταξύ άλλων- τέσσερα στάδια: πρώτον, τη διατήρηση και ανάδειξη του ιστορικού κέντρου· δεύτερον, την κατεδάφιση αυθαίρετων κτισμάτων σε πρώην δημόσιους χώρους και τον καθαρισμό των χώρων αυτών· τρίτον, το χρωματισμό των όψεων κάποιων κρατικών πολυκατοικιών· τέταρτον, μια σειρά από διεθνείς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς, με σημαντικότερο αυτόν για το νέο master plan του κέντρου. Η παρούσα εργασία επιθυμεί να σταθεί κριτικά απέναντι στα κίνητρα και τις πρακτικές του Δήμου, και στους κυρίαρχους λόγους που αποτέλεσαν την ιδεολογική βάση των προγραμμάτων ανάπτυξης. Τα συμπεράσματα θα αναγνωρίσουν μια υπερ-συγκεντρωτική νοοτροπία στη διαχείριση της πόλης, κάποιες ελλείψεις στην πλουραλιστική λειτουργία θεσμών και ορισμένες συνέχειες με το παρελθόν. Ο Δήμος, υποστηρίζοντας συχνά νεοφιλελεύθερες πρακτικές και επιχειρώντας να εντάξει την πόλη στο παγκόσμιο πολιτικοοικονομικό σύστημα, νομιμοποίησε την εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στη σφαίρα του πολιτικού, ενώ οι αστικές αναπλάσεις εξέφρασαν στο χώρο την εξουσία του δημάρχου και λειτούργησαν ως βάση για το πολιτικό του όφελος και τη διεθνή του αναγνώριση. Όπως θα φανεί, η ανάλυση της κατασκευής της αστικής εικόνας στα Τίρανα προσφέρει χρήσιμες οπτικές στη σύγχρονη πόλη, σε ένα μετα-σοσιαλιστικό, αναπτυσσόμενο βαλκανικό περιβάλλον.

2 Η κατασκευή της αστικής εικόνας και το μάρκετινγκ των πόλεων

Η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία αναγνωρίζει ότι ο ρόλος των πόλεων άλλαξε σε σημαντικό βαθμό μετά το 1970 (Knox και Taylor, 1995). Πόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου, στην προσπάθειά τους να αναδιαρθρώσουν τις παραγωγικές τους δραστηριότητες μετά την οικονομική κρίση, εφάρμοσαν μια σειρά από μέτρα, με στόχο να υπερβούν τα περιοριστικά και δύσκαμπτα όρια του έθνους-κράτους. Η διαδικασία αυτή έφερε τις πόλεις ξανά στο επίκεντρο των ευρύτερων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών μετασχηματισμών, αναδεικνύοντάς τις σε «*πρωταγωνιστές της εποχής μας*» (Bojta και Castells, 1997). Σε μια ανάλυση της εξέ-

λιξης της αστικής διακυβέρνησης στον αναπτυγμένο Βορρά, ο Harvey (1989) αναγνώρισε μια στροφή από μια διοικητική προσέγγιση της δεκαετίας του 1960 σε μια επιχειρηματική προσέγγιση τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Αυτή η αστική επιχειρηματικότητα συνδέεται άμεσα με την παγκοσμιοποίηση και τη νέα παγκόσμια οικονομία. Βασική επιδίωξη των πόλεων γίνεται πλέον η προσέλκυση επενδύσεων του μεγάλου κεφαλαίου. Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, οι πόλεις καλούνται να ανταγωνίζονται μεταξύ τους και να προωθούν τις δυνατότητές τους σε παγκόσμια κλίμακα.

Το μάρκετινγκ των πόλεων αναδύεται μέσα από τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις της δεκαετίας του 1970 και μέχρι τη δεκαετία του 1990 έχει διευρυνθεί και καθιερωθεί –τουλάχιστον στη δυτική Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες– ως βασικός άξονας της τοπικής οικονομικής ανάπτυξης (Lovering, 1995). Σύμφωνα με τους Ashworth και Voogd (1990) το μάρκετινγκ των πόλεων βασίζεται στην ανάλυση της αγοράς, τον καθορισμό στόχων και στρατηγικών, την εφαρμογή και την αξιολόγησή τους. Ζητούμενο είναι να γίνει η πόλη ανταγωνιστική, να οριστούν οι επιθυμητές επενδύσεις, να βρεθούν οι τρόποι προσέλκυσης και να προωθηθεί η συνολική εικόνα της πόλης σε παγκόσμια κλίμακα (Paddison, 1993). Αν και για τους υπέρμαχους των πρακτικών αυτών υπέρτατος στόχος παρουσιάζεται να είναι η βελτίωση της ποιότητας ζωής της τοπικής κοινωνίας, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ως σύλληψη και ως πρακτική το μάρκετινγκ των πόλεων αναφέρεται ουσιαστικά σε ένα παγκόσμιο δίκτυο εταιρειών και επιχειρήσεων και στη σύμπραξη οικονομικών και πολιτικών φορέων στο πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης αστικής διακυβέρνησης. Σε όποιο επίπεδο βέβαια και αν αναφέρονται, οι στόχοι του μάρκετινγκ των πόλεων είναι στην ουσία βαθιά πολιτικοί, ακριβώς γιατί αφορούν επιλογές με ευρύ κοινωνικό αντίκτυπο.

Η εικόνα της πόλης, ως σημαντικό συμβολικό κεφάλαιο, γίνεται το απαραίτητο εργαλείο για τις ανάγκες του μάρκετινγκ των πόλεων. Η πρακτική αυτή βασίζεται στην εμπορευματοποίηση της πόλης· μπορεί να κεφαλαιοποιεί τα υπάρχοντα χαρακτηριστικά της –φυσικά ή πολιτιστικά– ή και να κατασκευάζει νέα. Εδώ εντοπίζει ο Paddison (1993) τη διαφορά μεταξύ σύγχρονου αστικού μάρκετινγκ και προηγούμενων μορφών προώθησης, δηλαδή στο ότι οι σύγχρονες στρατηγικές δεν στοχεύουν απλά στην εμπορευματοποίηση των ήδη υπάρχοντων χαρακτηριστικών, αλλά επιχειρούν να δημιουργήσουν μια συνολικά νέα εικόνα. Η στρατηγική αυτή έχει μέχρι πρόσφατα συνδεθεί με τις μετα-βιομηχανικές πόλεις του αναπτυγμένου κόσμου, όπως λόγου χάρη στη συχνά αναφερόμενη περίπτωση της Γλασκώβης. Η Γλασκώβη, με αφορμή την ανάδειξή της σε Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 1990, επιχειρήσε να ξεπεράσει τη μετα-βιομηχανική οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 και την επακόλουθη κοινωνική κρίση της δεκαετίας του 1980 και να κατασκευάσει μια νέα εικόνα, αυτήν του πολιτιστικού και καλλιτεχνικού κέντρου. Σε αυτήν την κατά πολλούς επιτυχημένη με οικονομικούς όρους περίπτωση, η προωθούμενη νέα εικόνα της πόλης επικρίθηκε από τοπικά κινήματα πολιτών ως αντίθετη με την υπάρχουσα συλλογική ταυτότητα, όπως επικρίθηκε και ο τρόπος που η κουλτούρα χρησιμοποιήθηκε για να προωθηθεί η πόλη (Paddison, 1993). Φαίνεται λοιπόν ότι η κατασκευή της αστικής εικόνας μπορεί να είναι προβληματική για μια σειρά από λόγους. Για παράδειγμα, αποτελεί κοινό μυστικό ότι η οικονομική αποτελεσματικότητα επιτυγχάνεται συχνά εις βάρος της κοινωνικής και χωρικής ισότητας. Όπως σημειώνει ο Kotler,

ένα επιτυχημένο αστικό μάρκετινγκ *«χρειάζεται να είναι δημοκρατικό παρά ελιτίστικο – να δημιουργεί προϊόντα για τα οποία υπάρχει ανάγκη στην αγορά, παρά να επιβάλλει στην αγορά»* (Kotler, 1983, στο Paddison, 1992: 342). Η νέα εικόνα συχνά συγκρούεται με την πραγματικότητα και τις τοπικές προσλήψεις της ταυτότητας. Η ένταση αυτή δημιουργεί ένα κενό μεταξύ της εικόνας και της βιωμένης καθημερινότητας στην πόλη.

Το κενό μεταξύ εικόνας και πραγματικότητας είναι ιδιαίτερα έκδηλο σε πόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου. Σύμφωνα με την Broudehoux (2004: 28) οι πόλεις στον αναπτυσσόμενο Νότο προσπαθούν σκληρά να προωθηθούν, κατασκευάζοντας μια εικόνα που να *«επιβεβαιώνει τη σταθερότητά τους και να δοξάζει τον πολιτισμό τους, έστω και αν είναι αληθινή ή φανταστική»*. Οι επιλογές των πόλεων αυτών να χρησιμοποιούν τον εκ των πραγμάτων περιορισμένο προϋπολογισμό τους για προγράμματα προβολής και μάρκετινγκ είναι ιδιαίτερα αμφισβητήσιμες και κατεξοχήν κοινωνικά κρίσιμες. Ανάμεσα στα πλέον συνήθη προγράμματα που εφαρμόζονται προκειμένου να γίνει η πόλη ελκυστική στον τουρισμό και σε ξένες επενδύσεις είναι τα έργα διατήρησης, οι αναπλάσεις και εξωραϊσμοί, οι αναπτύξεις μεγάλης κλίμακας και η εντυπωσιακή αρχιτεκτονική διεθνούς ακτινοβολίας. Τα προγράμματα αυτά κατά κανόνα αναφέρονται στα κέντρα των πόλεων, στα πιο ορατά –από το ξένο μάτι– σημεία και συχνά δημιουργούν ή εντείνουν περαιτέρω χωρο-κοινωνικές πολώσεις και ανισότητες. Επιπλέον, εμπειρικές έρευνες δείχνουν ότι οι ξένες επενδύσεις έχουν ένα περιορισμένο όφελος για την τοπική κοινωνία, ακριβώς γιατί ο ντόπιος πληθυσμός έχει περιορισμένη πρόσβαση –είτε ως χρήστης είτε ως καταναλωτής- και σχετίζεται συνήθως με αυτές ως χαμηλόμισθο εργατικό δυναμικό (Broudehoux, 2004: 28). Αντίθετα η χωρική έκφραση των ξένων επενδύσεων –τα κλειστά και πολυτελή εμπορικά κέντρα (malls), τα επιχειρηματικά κέντρα και οι εξωραϊσμένοι «δημόσιοι» χώροι– αναφέρονται συνήθως στις τοπικές και τις διεθνείς ελίτ.

3 Τίρανα: ιστορικό πλαίσιο και μετα-σοσιαλιστική μετάβαση

Η παρούσα εργασία βασίζεται πρώτον σε βιβλιογραφική έρευνα και δεύτερον σε έρευνα πεδίου –παρατήρηση, συνεντεύξεις και φιλικές συζητήσεις- που έγινε στα Τίρανα σε διαδοχικές επισκέψεις τα τελευταία χρόνια. Οι ηχογραφημένες συνεντεύξεις έγιναν με αντιπροσώπους του Δήμου και εκπρόσωπους από την πολιτική, πολιτιστική και πανεπιστημιακή ζωή της αλβανικής πρωτεύουσας [Πίνακας 1]. Ο Δήμος των Τιράνων έδειξε επανειλημμένα ιδιαίτερη προθυμία να προσφέρει εκτεταμένο υλικό για όλες τις φάσεις των αναπλάσεων. Αν και υπάρχει μια πληθώρα δημοσιευμάτων στον ελληνικό και διεθνή τύπο που αναφέρεται στον δήμαρχο Έντι Ράμα και στις αναπλάσεις του κέντρου, η έρευνα εντόπισε ένα κενό στη αγγλόγλωσση βιβλιογραφία στους τομείς της γεωγραφίας και της πολεοδομίας σχετικά με τα Τίρανα, με εξαίρεση το βιβλίο της MKO Co-Plan (Aliaj κ.ά., 2003). Χρήσιμες ήταν οι επίσημες αναφορές από διεθνείς οργανισμούς για όλη την Αλβανία και για τα Τίρανα, καθώς και τα δημογραφικά και στατιστικά στοιχεία από το Κρατικό Ινστιτούτο Στατιστικής INSTAT (2002). Τέλος, ιδιαίτερα σημαντικές για την εργασία ήταν οι προσεγγίσεις της αλβανικής κοινωνίας και του βαλκανικού χώρου από τους τομείς των πολιτικών επιστημών (Vickers και

Πίνακας 1: Συνεντεύξεις*	
Besnik Aliaj	Καθηγητής Πολεοδομίας στο Πανεπιστήμιο Polis στα Τίρανα και σύμβουλος (το 2007) του Πρωθυπουργού Σαλί Μπερίσα
Yllyet Alicka	Συγγραφέας, σκηνοθέτης και μέλος της Αντιπροσωπείας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στα Τίρανα
Adelina Greca	Διευθύντρια του Τομέα Αστικού Σχεδιασμού, Τμήμα Πολεοδομίας, Δήμος Τιράνων
Fatos Lubonja	Συγγραφέας, εκδότης του ακαδημαϊκού περιοδικού <i>Perjpekja</i> (=Προσπάθεια)
Nick Mai	Ερευνητής σε θέματα μετανάστευσης στο Metropolitan University του Λονδίνου, ειδικός σε θέματα Αλβανικής μετανάστευσης και πολιτισμού
Dritan Shutina	Διευθυντής της MKO Co-Plan, Institute for Habitat Development, Τίρανα

* Οι συνεντεύξεις αυτές έγιναν τον Ιούλιο του 2007, από κοινού με τη Μαρία Μαντουβάλου, καθηγήτρια ΕΜΠ, και τη Φερενίκη Βαταβάλη, Υποψήφια Διδάκτορα ΕΜΠ.

Pettifer, 1997, 2007), της ανθρωπολογίας και των πολιτιστικών σπουδών (Hammond 2004· Schwander-Sievers και Fischer, 2002· Todorova, 1997, 2004).

Η κατασκευή της αστικής εικόνας στα Τίρανα μπορεί να γίνει καταρχήν κατανοητή ως συνέχεια της παράδοσης των μεγάλων κεντρικών σχεδιασμών του 20ού αιώνα. Για την τεκμηρίωση του επιχειρήματος αυτού θα γίνει μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία των Τιράνων και θα εξεταστούν οι μετασχηματισμοί του κέντρου και των συμβολισμών του, πρώτον κατά τη διάρκεια της ιταλικής επιρροής και αποικιοκρατίας και, δεύτερον, στη μεταπολεμική, σοσιαλιστική περίοδο.

3.1 Ο μεσοπολεμικός και ο σοσιαλιστικός εκσυγχρονισμός

Τα Τίρανα είναι μια νέα βαλκανική πρωτεύουσα. Όταν το 1920 η πόλη επιλέχθηκε ως πρωτεύουσα του νεοσύστατου αλβανικού κράτους (1912-3) ήταν ένας μικρού μεγέθους μουσουλμανικός οικισμός, που αναπτυσσόταν οργανικά γύρω από το «Παλιό Τζαμί» και το κεντρικό παζάρι (Aliaj κ.ά., 2003) [Εικόνα 1]. Το πρώτο στάδιο του εκσυγχρονισμού στόχευε στη σύγκλιση με τα ευρωπαϊκά, δυτικά πρότυπα [Εικόνα 2]. Η διαδικασία αυτή προωθήθηκε από τον Αχμέτ Ζώγου (πρωθυπουργό και αργότερα αυτο-εστεμμένο βασιλιά της Αλβανίας) και με την άμεση εμπλοκή της Ιταλίας, της οποίας προτεκτοράτο ήταν η Αλβανία ήδη από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (Mai, 2003). Μάλιστα οι αρχιτέκτονες που δούλεψαν για τα Τίρανα –ξεχωρίζουν οι Αρμάντο Μπρασίνι και Φλορεστάνο Ντι Φάουστο– δραστηριοποιούνταν παράλληλα και σε άλλες Ιταλικές αποικίες (Conforti, 1990· Miano, 1990· Χολέβας, 1994· Aliaj κ.ά., 2003). Μετά την κατοχή από τις δυνάμεις του Μουσολίνι το 1939, ο εκσυγχρονισμός της πόλης συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς. Όταν οι Ιταλοί αποσύρθηκαν από τη χώρα το 1943, τα Τίρανα είχαν κληρονομήσει ένα μνημειακών διαστάσεων Βουλεβάρτο –που όριζε το διοικητικό κέντρο της πόλης– με την επίσης μνημειακή πλατεία Σκεντέρμπεη στο μέσο του, μερικά εκλεκτικιστικά ή νεο-ρασιοναλιστικά δημόσια κτίρια και μια νέα περιοχή αντιδιαμετρικά του παραδοσιακού αστικού ιστού ως προς το Βουλεβάρτο, τη λεγόμενη Citta Giardino, χτισμένη στα πρότυπα της κηπούπολης και προορισμένη για τους Ιταλούς αξιωματούχους και την αλβανική ανώτερη τάξη.

Εικόνα 1

Το «Παλιό Τζαμί» σε πίνακα του Edward Lear (1848) και η πρώτη αποτύπωση των Τιράνων από Αυστριακούς μηχανικούς (1916). Πηγή: Aliaj, B., Lulo, K. και Myftiu, G. (2003), *Tirana; the Challenge of Urban Development*, Τίρανα: Cettis: 18, 27.

Ο μεσοπολεμικός αστικός εκσυγχρονισμός παρήγαγε λοιπόν ένα νέο δυτικότερο κέντρο και κάποιες σημαντικές αστικές υποδομές, ενώ ταυτόχρονα υπηρέτησε τους ιδεολογικούς, πολιτικούς και οικονομικούς στόχους της ιταλικής αποικιοκρατίας και του φασισμού.

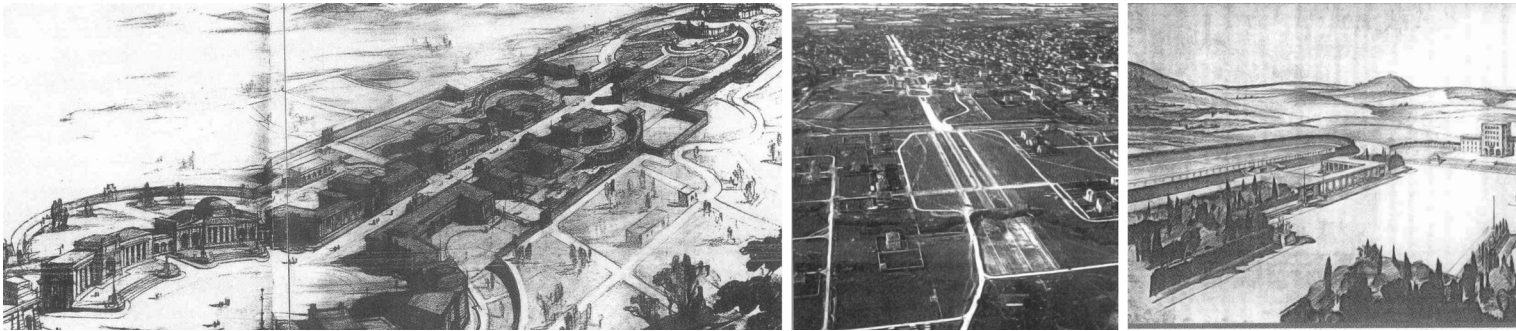
Η εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού κράτους στην Αλβανία το 1944 και το πενηνταετές καθεστώς του Ενβέρ Χότζα είχαν ένα επίσης εμφανές χωρικό αντίκτυπο για την πόλη των Τιράνων [Εικόνα 3]. Στο πλαίσιο της προσπάθειας δημιουργίας του «Νέου Ανθρώπου» και της «Σοσιαλιστικής Πόλης», συνήθης ήταν η απόρριψη ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών και χωρικών πρακτικών της προ-σοσιαλιστικής περιόδου. Στην κατεύθυνση αυτή, κατεδαφίστηκε το 1959 το κεντρικό Παζάρι και αντικαταστάθηκε από το Παλάτι του Πολιτισμού, ενέργεια που διέγραψε το λειτουργικό, ιστορικό και συμβολικό κέντρο της πόλης (Aliaj κ.ά., 2003). Αντίστοιχα, το Δημαρχείο των Τιράνων, κτισμένο από τους Ιταλούς, κατεδαφίστηκε και στη θέση του ανεγέρθηκε το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, ενώ τη θέση του Ορθόδοξου Μητροπολιτικού ναού πήρε το «Διεθνές Ξενοδοχείο Τίρανα». Παράλληλα, περιοχές της προ-σοσιαλιστικής πόλης επαναχρησιμοποιήθηκαν με ένα διαφορετικό ιδεολογικοχωρικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα, το μνημειακών διαστάσεων κέντρο ήταν πρόσφορο για συγκεντρώσεις, παρελάσεις και σοσιαλιστικές επιδείξεις, ενώ η Citta Giardino αναδείχτηκε σύντομα σε βάση των κρατικών αξιωματούχων και έγινε γνωστή ως Blloku [=αποκλεισμένη περιοχή] (Lubonja, 2006). Επιπλέον ο αλβανικός σοσιαλισμός ακολούθησε χωρικές στρατηγικές αντίστοιχες αυτών της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας (Broudehoux, 2004) προκειμένου να κατασκευάσει μια αστική εικόνα που θα μπορούσε να εντυπωσιάσει τους ξένους επισκέπτες και τις αντιπροσωπείες των άλλων κρατών, αλλά και να κρατάει υψηλό το ηθικό της τοπικής κοινωνίας. Συνήθης λόγος χάρη ήταν η πρακτική απόκρυψης της οθωμανικής πόλης, με την κατασκευή μοντέρνων πολυκατοικιών κατά μήκος των κεντρικών αξόνων. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, την περίοδο της εκούσιας απομόνωσης της χώρας, το κέντρο των Τιράνων ήταν ένας μνημειακός χώρος, με εκτεταμένο πράσινο και δημόσιες πλατείες. Επιπλέον η έμφαση στον εκσυγχρονισμό του κέντρου είχε εντείνει περαιτέρω τις χωρικές διαφοροποιήσεις στην πόλη.

3.2 Η κρίση της δεκαετίας του 1990

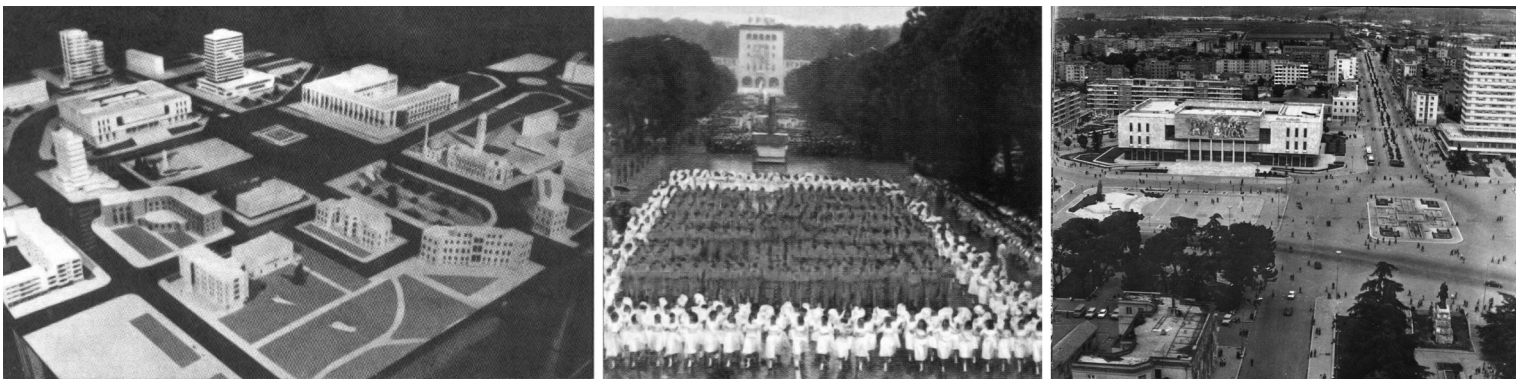
Η κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1989 είχε ως αποτέλεσμα μια δραματική κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάρρευση στην Αλβανία. Η μετα-σοσιαλιστική μετάβαση οδήγησε μεταξύ άλλων σε αυξημένη πληθυσμιακή κινητικότητα με δύο κύριες κατευθύνσεις. Πρώτον στη μαζική μετανάστευση αλβανικού πληθυσμού προς το εξωτερικό, κυρίως προς την Ελλάδα και την Ιταλία, και δεύτερον στην εσωτερική μετανάστευση προς τα Τίρανα, το Δυρράχιο και τις δυτικές πεδινές περιοχές (Aliaj κ.ά., 2003). Από το 1989 μέχρι το 2001 η έκταση της πόλης των Τιράνων τριπλασιάστηκε και ο πληθυσμός της υπερδιπλασιάστηκε (Aliaj κ.ά., 2003: 84).² Στην περιφέρεια των Τιράνων, εσωτερικοί μετανάστες από τη βόρεια Αλβανία κατέλαβαν αγροτική γη, τη μοίρασαν σε οικόπεδα και έστησαν πρόχειρα καταλύματα. Ταυτόχρονα ελεύθεροι χώροι στο κέντρο της πόλης καταλήφθηκαν από ιδιώτες. Κατά μήκος του ποταμού Λάνα, στους κεντρικούς άξονες, στις πλατείες και στα πάρκα ανεγέρθηκαν κατασκευές –συντά πολυώροφες- που στέγαζαν κυρίως χρήσεις εμπορίου και αναψυχής.³ Η έρευνα πεδίου εντόπισε μια σχέση μεταξύ των αυθαιρέτων αυτών και της εσωτερικής μετανάστευσης, η οποία όμως δεν ήταν αποκλειστική (Grecu, 2007: συνέντευξη). Η αυθαίρετη κατάληψη της γης στο κέντρο μπορεί να εκληφθεί ως μια επιφανειακή πρόσληψη του καπιταλιστικού συστήματος (Lubonja, 2007: συνέντευξη), αντίληψη που συνδέεται και με την ερμηνεία του δημοκρατι-

2. Η απογραφή του 1989 υπολόγιζε 240.000 κατοίκους στα Τίρανα και του 2001 350.000 κατοίκους, αφήνοντας όμως έξω το μεγαλύτερο κομμάτι της αυθαιρέτης περιφέρειας. Ανεπίσημοι υπολογισμοί κάνουν λόγο για συνολικό πληθυσμό που μπορεί να φθάνει σήμερα και τους 700.000 κατοίκους.

3. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στο κέντρο των Τιράνων είχαν κτιστεί περίπου 2.000 αυθαίρετα κτίσματα, από τα οποία μόνο τα 500 είχαν κάποιου είδους προσωρινή άδεια (Aliaj κ.ά., 2003: 69)

Εικόνα 2: Από αριστερά: σχέδιο για το Βουλευβάρτο του Armando Brasini, αεροφωτογραφία των αρχών της δεκαετίας του 1940 και σχέδιο για το αθλητικό και πολιτικό κέντρο του Gherardo Bosio. Πηγή: Aliaj, B., Lulo, K. και Myftiu, G. (2003), *Tirana; the Challenge of Urban Development*, Τίρανα: Cettis: 31, 48, 49.

Εικόνα 3: Από αριστερά: Μακέτα του κέντρου από τη δεκαετία του 1970, παρέλαση στο Βουλευβάρτο και αεροφωτογραφία της πλατείας Σκεντέρμπεη από τη δεκαετία του 1980. Πηγή: Aliaj, B., Lulo, K. και Myftiu, G. (2003), *Tirana; the Challenge of Urban Development*, Τίρανα: Cettis: 58, 60.

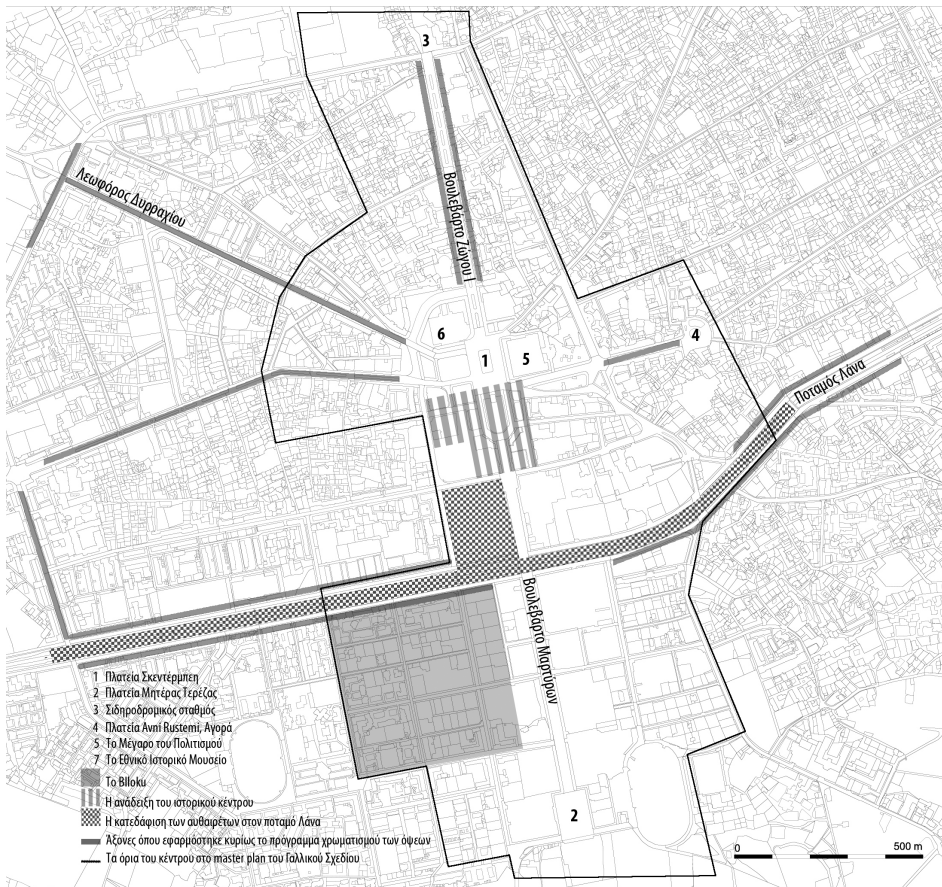
κού πολιτικού συστήματος –από την τοπική κοινωνία και από την κυβέρνηση του Δημοκρατικού Κόμματος- ως απουσία κανόνων και περιορισμών (Mai, 2007: συνέντευξη). Παρ' όλα αυτά είναι έκδηλο ότι δεν ήταν οι πλέον φτωχοί και εξαθλιωμένοι αυτοί που έχτισαν τα αυθαίρετα του κέντρου, αλλά αυτοί που μπορούσαν να το κάνουν οικονομικά ή/και διατηρούσαν δεσμούς με την πολιτική εξουσία (Lubonja, 2007: συνέντευξη). Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, μεγάλο μέρος των ελεύθερων, πράσινων επιφανειών του κέντρου είχε καταληφθεί από αυθαίρετες κατασκευές. Η μνημειακή, πράσινη εικόνα της δεκαετίας του 1980 έδωσε τη θέση της στο άτυπο του ελεύθερου εμπορίου και στη χωρική αναδιάταξη που προκάλεσε η μετάβαση.

4 Η κατασκευή της αστικής εικόνας στα Τίρανα

4.1 Η «Επιστροφή στην Ταυτότητα»

Η «άναρχη» εικόνα του κέντρου προκάλεσε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 την αντίδραση πολιτικών, καλλιτεχνών και ντόπιων διανοουμένων που έβλεπαν ως καταστροφή την μεταμόρφωση της πόλης (Lubonja, 2007: συνέντευξη). Οι αντιδράσεις αυτές συνέπεσαν με τις προσπάθειες της πρόσφατα εκλεγμένης κυβέρνησης του Σοσιαλιστικού Κόμματος να επιβάλει την τάξη, μετά την κατάρρευση των πυραμίδων και τις δραματικές εξελίξεις που έφεραν την Αλβανία στα πρόθυρα εμφυλίου πολέμου. Υπουργός Πολιτισμού στην κυβέρνηση του Φάτος Νάνο (1998) διορίστηκε ο Έντι Ράμα, ζωγράφος και καθηγητής στη Σχολή Καλών Τεχνών των Τιράνων –όπου και ανέπτυξε έντονη πολιτική δράση στις αρχές της δεκαετίας του 1990–, ο οποίος επέστρεψε στην Αλβανία μετά από ένα σύντομο πέρασμα από τους καλλιτεχνικούς κύκλους του Παρισιού. Μεγαλωμένος στα Τίρανα και γόνος της κομμουνιστικής νομενκλατούρας, καθώς ο πατέρας του Κρίστακ Ράμα ήταν σημαντικός γλύπτης και αγαπημένος του Ενβέρ Χότζα, κρατούσε μέχρι τότε αποστάσεις από τα μετα-σοσιαλιστικά πολιτικά κόμματα, αλλά ήταν σίγουρα ορκισμένος εχθρός του Σαλί Μπερίσα, προέδρου του Δημοκρατικού Κόμματος, τον οποίο είχε κατηγορήσει και για απόπειρα δολοφονίας εναντίον του. Άτομο με δυναμική προσωπικότητα και επικοινωνιακό χάρισμα, που επιλέγει συχνά να προκαλεί με τις δημόσιες δηλώσεις του, με τη συμπεριφορά του, αλλά και με τις προσωπικές του επιλογές, ο Έντι Ράμα εξελέγη δήμαρχος των Τιράνων το 2000 και ξανά το 2003 και το 2007, ενώ το 2005, αφού έγινε μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος με συνοπτικές διαδικασίες, ανέλαβε και την προεδρία του.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τη στρατηγική κατασκευής της αστικής εικόνας που περιλάμβανε μεταξύ άλλων τέσσερα στάδια: τη διατήρηση και ανάδειξη του ιστορικού κέντρου, την απομάκρυνση των αυθαιρέτων από το κέντρο, το χρωματισμό των όψεων των κρατικών πολυκατοικιών και τον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για το master plan του κέντρου [Εικόνα 4]. Τα τρία πρώτα στάδια προωθήθηκαν υπό τον τίτλο «Επιστροφή στην Ταυτότητα». Η ιδεολογική βάση του προγράμματος, όπως προωθήθηκε από το Δήμο, υποστήριξε ότι η ταυτότητα της πόλης είχε χαθεί κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου. Η αυθαίρετη κατάληψη του δημόσιου χώρου παρουσιάστηκε από το Δήμο ως επίθεση προς το αυταρχικό, κομμουνιστικό παρελθόν (Greca, 2007: συνέντευξη· Rama, 2003β). Αυτή

Εικόνα 4
Χαρτογραφική αποτύπωση των αστικών αναπλάσεων στα Τίρανα.

η στάση αντιμετώπιστηκε ως η αιτία μιας χωρικής «ιδιωτικοποίησης της κοινωνίας» (Rama, 2004a), ακριβώς επειδή οι πολίτες ενδιαφέρονταν μόνο για τον ιδιωτικό τους χώρο και παραμελούσαν εντελώς το δημόσιο. Έτσι η στρατηγική κατασκευής της αστικής εικόνας παρουσιάστηκε ως η προσπάθεια του Δήμου να επαναδιεκδικήσει το δημόσιο χώρο της πόλης και να αποκαταστήσει την ταυτότητά της.

4.2 Η ανάδειξη του ιστορικού κέντρου

Το πρώτο στάδιο της κατασκευής της νέας αστικής εικόνας των Τιράνων ήταν η ανάπλαση του ιστορικού κέντρου [Εικόνα 5]. Αξίζει να σημειωθεί ότι η βιβλιογραφία σχετικά με αναπλάσεις ιστορικών κέντρων εντοπίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον μετα-σοσιαλιστικό κόσμο, όπου ζητήματα μνήμης και ταυτότητας αποκτούν πολιτικές αμφισημίες κατά τη διάρκεια της μετάβασης (Huysse, 2003). Επιπλέον, η ανάλυση των Jones και Bromley (1996) για τις αστικές αναπλάσεις σε αναπτυσσόμενες χώρες υπογραμμίζει την αντίφαση της ανάδειξης και εξιδανίκευσης ενός πολύ συχνά αποικιακού και καταπιεστικού παρελθόντος. Στα Τίρανα το πρόγραμμα «Επιστροφή στην Ταυτότητα» γέννησε ένα λόγο για ένα χαμένο παρελθόν. Ο αρχικός στόχος της ανάπλασης ήταν διπλός. Πρώτον, να προστατεύσει τα κτίρια που θεωρούνταν μνημεία πολιτισμού και, δεύτερον, να κατευθύνει την αστική ανάπτυξη μακριά από το ιστορικό κέντρο, πέρα από τη βόρεια απόληξη του κεντρικού Βουλεβάρτου (Lubonja, 2007: συνέντευξη). Η ανάπλαση του ιστο-

Εικόνα 5

Η ανάδειξη του ιστορικού κέντρου. Πηγή (δεξιά): Καρτ-ποστάλ από τα Τίρανα.

ρικού κέντρου επικεντρώθηκε στα εκλεκτικιστικά, διοικητικά κτίρια του μεσοπολέμου. Η επιχειρηματολογία του Δήμου υποστήριξε ότι το σοσιαλιστικό καθεστώς όπως και οι πρώτες μετα-σοσιαλιστικές κυβερνήσεις είχαν κακομεταχειριστεί τα κτίρια αυτά. Ο Ράμα ανέτρεξε νοσταλγικά στον βασιλιά Αχμέτ Ζώγου και στο πολεοδομικό όραμα των αρχιτεκτόνων Μπρασίνι και Ντι Φάουστο, ισχυριζόμενος ότι χωρίς αυτούς η πόλη δε θα είχε κληρονομήσει το ευρωπαϊκό Βουλευβάρτο (Rama, 2004β). Προκειμένου να δικαιολογήσει την ανάπλαση και τις επιλογές του, ο Ράμα σύγκρινε την «Επιστροφή στην Ταυτότητα» με τον μεσοπολεμικό εκσυγχρονισμό και την κατασκευή του Βουλευβάρτου (Rama, 2004β). Ταυτόχρονα, απέρριψε όσους αμφισβήτησαν την ανάπλαση ή τις μεθόδους και τις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν, όπως για παράδειγμα το Συμβούλιο Χωροταξίας των Τιράνων ή μερίδα του Τύπου, και τους κατηγορήσε για οπισθοδρομική νοοτροπία και άγνοια (Rama, 2004β). Έτσι η ανάπλαση του ιστορικού κέντρου ήταν μια επιστροφή στην ταυτότητα με την έννοια της ανάδειξης του κέντρου, του Βουλευβάρτου και κυρίως των κτιρίων-μνημείων που κατασκευάστηκαν από τις ιταλικές αποικιοκρατικές και φασιστικές κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα τόνισε τους δεσμούς μεταξύ της προ-σοσιαλιστικής βασιλικής εξουσίας και του μετα-σοσιαλιστικού τοπικού κράτους.

4.3 «Καθαρίζοντας και πρασινίζοντας»

Το δεύτερο στάδιο της κατασκευής της νέας αστικής εικόνας στα Τίρανα –και το πιο τολμηρό– ήταν η κατεδάφιση των αυθαιρέτων κτισμάτων στο κέντρο της πόλης [Εικόνα 6]. Το εγχείρημα αυτό ξεκίνησε το 2001 με την υποστήριξη του Προγράμματος Ανάπτυξης Ηνωμένων Εθνών (UNDP). Ο λόγος του Δήμου παρουσίασε τα αυθαίρετα κτίσματα ως βρώμικα και επικίνδυνα, ως μια «εστία αυθαιρεσίας, παράνομων επιχειρήσεων και εμπορών ναρκωτικών» (Rama, 2007) που θα έπρεπε να αντικατασταθεί από ένα «πράσινο χαλί που θα κάνει την πόλη πιο λαμπερή και ελκυστική» (Rama, 2007). Η κατεδάφιση των 2.000 αυθαιρέτων παρουσιάστηκε επιπλέον από τον δήμαρχο ως μια προσπάθεια επαναδιεκδίκησης του δημόσιου χώρου και αποκατάστασης του πρασίνου. Πράγματι κάποιοι αναλυτές είδαν το πρόγραμμα αυτό ως την απόδειξη της επιστροφής στην τάξη μετά από τη χαοτική μεταβατική περίοδο (Aliaj 2003· Acioli, 2003). Η κατεδάφιση ολοκληρώθηκε μέσα σε εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα, χωρίς εξαιρέσεις και με πρωτοφανή πολιτική αποφασιστικότητα. Η έρευνα πεδίου εντόπισε μαρ-

τυρίες για τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν από τους ιδιοκτήτες των αυθαιρέτων για τις κατεδαφίσεις (Mai, 2007: συνέντευξη· Lubonja, 2007: συνέντευξη). Από την άλλη, ο Δήμος επέμενε ότι δεν προκλήθηκαν αντιδράσεις, επειδή οι κάτοχοι των αυθαιρέτων «μοιράστηκαν το όραμα του δημάρχου και μπόρεσαν να δουν τη δυνατότητα να χτίσουν κάπου αλλού, καλύτερα» (Greca, 2007: συνέντευξη). Επιπλέον η μελέτη της MKO Co-Plan έδειξε ότι το 93% των κατοίκων των Τιράνων υποστήριξε τις κατεδαφίσεις (Aliaj, 2003: 195). Τα παραπάνω ευρήματα, αν και ελέγξιμα ως προς την εγκυρότητά τους, δείχνουν ότι το πρόγραμμα των κατεδαφίσεων είχε κάποια κοινωνική υποστήριξη.

Παρ' όλα αυτά, αν προσπεράσουμε την προφανή εντύπωση που προκαλούν το πριν και το μετά του αστικού λίκνινγκ, θα αναγνωρίσουμε δύο τουλάχιστον κενά. Πρώτον, δεν υπήρξε κάποια προκαταρκτική εκτίμηση των αυθαιρέτων κτισμάτων στο πλαίσιο της άτυπης οικονομίας. Σε άλλες χώρες παρόμοια προγράμματα συχνά προϋποθέτουν την ανάλυση των οικονομικών επιπτώσεων, την εκτίμηση κόστους και ωφέλειας και τις διαπραγματεύσεις μεταξύ των κατόχων των αυθαιρέτων και της τοπικής εξουσίας (Acioli, 2003). Δεύτερον, υπάρχει ένα κενό ως προς τη διαδικασία της κατεδάφισης. Ο Έντι Ράμα εξήγησε ότι ζήτησε προσωπικά από 18 κατασκευαστικές εταιρείες να αναλάβουν την κατεδάφιση δωρεάν και ισχυρίστηκε ότι οι υπεύθυνοι των εταιρειών αυτών ήταν «κύριοι αρκετά για να απαντήσουν θετικά» (Rama, 2003α: 56-7). Όμως η έρευνα πεδίου ανέδειξε τον αντίλογο στα επιχειρήματα αυτά, καθώς καταδεικνύει ότι τόσο στις κατασκευαστικές εταιρείες όσο και σε ορισμένους κατόχους των αυθαιρέτων κατασκευών δόθηκε ως αντάλλαγμα γη ή/και δόθηκε άδεια να χτίσουν σε άλλες περιοχές του κέντρου (Lubonja, 2007: συνέντευξη), η οποία και είναι μια εύλογη εξήγηση. Το «Καθάρισμα και Πρασίνισμα» του κέντρου ήταν λοιπόν μια επιστροφή στην ταυτότητα με την έννοια της επιστροφής στην καθαρή και πράσινη εικόνα του σοσιαλιστικού κέντρου. Η κατεδάφιση των αυθαιρέτων εξέφρασε την αντεπίθεση στη χωρική αναρχία της δεκαετίας του 1990 και την επανίδρυση της τοπικής εξουσίας, με συγκριμένους όμως κερδισμένους σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

4.4 Ο χρωματισμός των όψεων των σοσιαλιστικών πολυκατοικιών

Το τρίτο στάδιο της κατασκευής της νέας αστικής εικόνας στα Τίρανα –και ίσως το πλέον διαφημισμένο– ήταν ο χρωματισμός των όψεων κάποιων σοσιαλιστικών

Εικόνα 6

Η κατεδάφιση των αυθαιρέτων στον ποταμό Λάνα. Πηγή: Δήμος Τιράνων.

Εικόνα 7

Ο χρωματισμός των όψεων των σοσιαλιστικών πολυκατοικιών.
Πηγή: Δήμος Τίρανων.

4. Στο πλαίσιο της καλλιτεχνικής Μπιεννάλε U-Torpos του 2003 στα Τίρανα, το πρόγραμμα χρωματισμού συνεχίστηκε με τη συμβολή ξένων καλλιτεχνών και αρχιτεκτόνων, οι οποίοι κλήθηκαν από το Δήμο να υποβάλουν και τις δικές τους προτάσεις.

πολυκατοικιών, σε έντονα χρώματα και σχήματα, πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε από την Διεθνή Τράπεζα [Εικόνα 7]. Ο λόγος του Δήμου βασίστηκε στη διάχυτη δυσαρέσκεια των πολιτών σχετικά με τη χαμηλή ποιότητα ορισμένων πολυκατοικιών και στη διαδεδομένη πρόσληψη της πόλης ως χώρου γκρίζου, μονοτού και καταθλιπτικού. Ο Έντι Ράμα άντλησε έμπνευση από το καλλιτεχνικό του παρελθόν και ισχυρίστηκε ότι αυτά τα «απαίσια κτίρια της σοσιαλιστικής περιόδου μπορούν να σωθούν μόνο αν βαφτούν» (Αγγελίδης, 2003: 130). Ο χρωματισμός οπτικοποίησε την καλλιτεχνική έμπνευση του δημάρχου, ο οποίος προετοίμαζε τα σχέδια στο γραφείο του και συχνά έδινε οδηγίες επί τόπου.⁴ Η επιλογή ακραίων χρωμάτων, σχεδίων και συνδυασμών είχε στόχο να προκαλέσει σοκ και σύντομα το έντονο πράσινο, το βιολετί και το ροζ άρχισαν να αναφέρονται στην τοπική κοινωνία ως «χρώματα Έντι Ράμα». Ο δήμαρχος επανειλημμένα περιέγραψε το πρόγραμμα αυτό ως μια μεταμόρφωση της πόλης από ένα «λαβυρινθώδη εφιάλτη σε ένα αρμονικό τόπο» (Rama, 2004α: 11). Για αυτόν ο χρωματισμός δεν ήταν μια αισθητική παρέμβαση αλλά μια «καινοτομία, ένα εργαλείο κοινωνικής αλλαγής, μια καθαρή πολιτική πράξη, μια θεραπεία για την απώλεια της συλλογικής ευθύνης και μια πολιτική επένδυση για την ανάπτυξη» (Rama 2003β, 2003γ, 2004α, 2007).

Η έρευνα πεδίου ανέδειξε τις αντιφάσεις στους τρόπους με τους οποίους το πρόγραμμα του χρωματισμού έγινε αντιληπτό στην τοπική κοινωνία. Ένα επιχείρημα που συναντούμε συχνά έκανε λόγο για τη θετική ψυχολογική επίδραση και την προώθηση μιας περηφάνιας και ενός «πατριωτισμού» για την πόλη (Greca, 2007: συνέντευξη· Shutina, 2007: συνέντευξη). Δύο όμως θέματα χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης. Πρώτον, το πρόγραμμα εφαρμόστηκε μόνο στις κύριες προσόψεις των πιο κεντρικών αξόνων της πόλης. Ξεκίνησε από τη λεωφόρο που ενώνει τα Τίρανα με το Δυρράχιο και το αεροδρόμιο –την είσοδο δηλαδή στην πόλη– και συνεχίστηκε κατά μήκος του ποταμού Λάνα και κατά μήκος άλλων βασικών αρτηριών, με αντίστοιχο τρόπο που πριν κάποιες δεκαετίες οι μοντέρνες πολυκατοικίες του Ενβέρ Χότζα καλούνταν να κρύψουν από πίσω τους την οθωμανική πόλη. Η προτροπή του Δημάρχου «Μη μας κοιτάτε από πίσω!» (Rama, 2003γ: 262) προς όλους τους επικριτές του, που αντιπαρέθεταν την πολύχρωμη πρόσοψη με την υπό κατάρρευση πίσω όψη κάποιων κτιρίων, παραβλέπει την υπαρκτή και αξιοσημείωτη ανομοιογένεια στον αστικό χώρο. Δεύτερον, ο τρόπος που πραγματοποιήθηκε το πρόγραμμα δεν άφησε χώρο για τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας ή για μηχανισμούς-κίνητρα που θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν μια ευρύτερη προσπάθεια αναβάθμισης του χτισμένου περιβάλλοντος (Shutina, 2007: συνέντευξη·

Greca, 2007: συνέντευξη). Αντίθετα αυτή η ιδιαίτερα συγκεντρωτική διαδικασία εξέφραζε και οπτικοποιούσε την αισθητική ενός καλλιτέχνη-ειδικού, και μάλιστα όχι κάποιου ανεξάρτητου καλλιτέχνη αλλά ενός σημαντικού πολιτικού προσώπου. Έτσι, ο χρωματισμός των όψεων δεν ήταν μια επιστροφή στην ταυτότητα με όποιον κυριολεκτικό ή μεταφορικό τρόπο, αλλά περισσότερο πρότεινε μια νέα ταυτότητα, σίγουρα αντισυμβατική ως προς την αισθητική της, αλλά κατεξοχήν συμβατική ως προς τη σχέση της με την πολιτική εξουσία.

4.5 «Τίρανα: Μια Νέα Ευρωπαϊκή Πρωτεύουσα»

Το τέταρτο στάδιο της κατασκευής της αστικής εικόνας στα Τίρανα ήταν ο ανοικτός πανευρωπαϊκός διαγωνισμός «Τίρανα: Μια Νέα Ευρωπαϊκή Πρωτεύουσα» (2003),⁵ που οργάνωσε ο Δήμος των Τιράνων και η αλβανική κυβέρνηση και χρηματοδοτήθηκε από την γερμανική κυβέρνηση.⁶ Ο διαγωνισμός αφορούσε το master plan του κέντρου των Τιράνων [Εικόνες 8, 9]. Το κέντρο καθοριζόταν σε γενικές γραμμές ως μια ζώνη πλάτους περίπου 400μ. και μήκους 2χμ., κατά μήκος του Βουλεβάρτου, που περιλάμβανε τους τέσσερις κεντρικούς δημόσιους χώρους της πόλης (την πλατεία Σκεντέρμπεη, την πλατεία Μητέρας Τερέζας, την πλατεία του Σιδηροδρομικού Σταθμού και την πλατεία της Αγοράς), αν και τα όρια αυτά ήταν περισσότερο ενδεικτικά για τους συμμετέχοντες παρά δεσμευτικά και δεν αντιστοιχούσαν σε κάποια υπάρχουσα διοικητική ή λειτουργική διαίρεση. Ο διαγωνισμός δεν έθετε συγκεκριμένες απαιτήσεις πέραν της γενικής δέσμευσης για καινοτομία, δυναμικό οραματισμό και φαντασία. Πρακτικά οι διαγωνιζόμενοι μπορούσαν να προτείνουν την κατεδάφιση ή/και την ανέγερση κάθε κτιρίου και την εισαγωγή ή/και την αφαίρεση οποιουδήποτε προγράμματος στο κέντρο της πόλης. Έτσι οι τρεις προτάσεις που προκρίθηκαν στην τελική φάση του διαγωνισμού (των Ολλανδών Mecanoo, των Γερμανών Bolles & Wilson και των Γάλλων Architecture Studio) ήταν πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, αν και όλες ήταν ιδιαίτερα δραστικές. Για παράδειγμα η πρόταση των Mecanoo αντιστεκόταν τόσο στη μνημειακότητα του κεντρικού άξονα ώστε να αντιπροτείνει ένα νέο δημόσιο κτίριο που θα έκοβε το Βουλεβάρτο στα δύο, καθώς και το γκρέμισμα του Παλατιού του Πολιτισμού και το κυριολεκτικό γέμισμα της κεντρικής πλατείας με νέα οικοδομικά τετράγωνα. Η μόνη ίσως κοινή συνισταμένη των τελικών προτάσεων –πέραν της εντυπωσιακής τους φύσης– ήταν η προσπάθεια να μετριαστεί η αχανούς κλίμακας κεντρική πλατεία.

Το πρώτο βραβείο απονεμήθηκε τελικά στο γαλλικό γραφείο Architecture Studio. Το «Γαλλικό Σχέδιο» –χαρακτηρισμός που τελικά επικράτησε στην καθομιλουμένη– ήταν μια μεγαλεπίβολη αστική παρέμβαση, η οποία ενδυνάμωνε τη μνημειακότητα του κέντρου και επέμενε στην ενίσχυση του Βουλεβάρτου. Από τις πιο σημαντικές προτάσεις που περιείχε ήταν η δραματική αλλαγή κλίμακας της πλατείας Σκεντέρμπεη, με νέες χρήσεις εμπορίου και αναψυχής και κυρίως με δέκα πύργους, ύψους 85 μέτρων, τοποθετημένους περιμετρικά της πλατείας, καθώς και έναν ακόμη πύργο μέσα στο αίθριο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Οι τρισδιάστατες αναπαραστάσεις των Architecture Studio παρουσίασαν μια ανοίκεια εικόνα των Τιράνων: εντυπωσιακή αρχιτεκτονική, γυαλισμένους δημόσιους χώρους με πισίνες νερού, ξύλινα decks και φοίνικες, επιχειρηματίες, τουρίστες

5. Η κριτική επιτροπή για το διαγωνισμό για το κέντρο των Τιράνων αποτελούνταν από τον Αλβανό πρωθυπουργό Φάτος Νάνο, τον δήμαρχο Έντι Ράμα και μια ομάδα 7 αρχιτεκτόνων από Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Ολλανδία, Δανία και Μεγάλη Βρετανία.

6. Ο διαγωνισμός αυτός ήταν ο σημαντικότερος σε μια αξιοσημείωτη σειρά διεθνών αρχιτεκτονικών διαγωνισμών. Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν επίσης και ο διαγωνισμός για τη διαμόρφωση της κεντρικής πλατείας Σκεντέρμπεη (2008), με χρηματοδότηση του Σείχη του Κουβέιτ. Στο διαγωνισμό συμμετείχαν μεγάλα αρχιτεκτονικά γραφεία από την Ευρώπη και την Αμερική, ενώ προκρίθηκε η πρόταση του Βελγικού γραφείου 51N4E.

Εικόνα 8: Το «Γαλλικό Σχέδιο». Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις. Διακρίνονται στο κέντρο οι δέκα πύργοι που περιβάλλουν την πλατεία Σκεντέρμπεη. Πηγή: Δήμος Τυράνων.

Εικόνα 9: Το «Γαλλικό Σχέδιο». Πηγή: Δήμος Τυράνων.

και καλοντυμένους καταναλωτές, σε ένα πολυτελές περιβάλλον μεσογειακού κοσμοπολιτισμού. Ο Έντι Ράμα υποστήριξε με ενθουσιασμό το πρώτο βραβείο και το γαλλικό γραφείο (Kramer, 2005), εκφέροντας ένα λόγο για τον εκσυγχρονισμό του κέντρου. Ο λόγος αυτός καλωσόριζε το σχέδιο τονίζοντας ότι «έφερνε ποιότητα και ενέπνεε ελπίδα στον κόσμο για το μέλλον» (Rama, 2004α: 15). Στο πλαίσιο αυτό η αρχιτεκτονική παρουσιάστηκε να αναλαμβάνει ένα ρόλο μεσσιανικό, θυμίζοντας τάσεις της μεταπολεμικής, μοντερνιστικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας: «Πιστεύω ότι αυτό που μπορεί να κάνει η αρχιτεκτονική στα Τίρανα είναι θεμελιώδες για τη δημοκρατία, για τον πολιτισμό και το μέλλον της Αλβανίας» (Rama, 2004α: 15).

Όμως το «Γαλλικό Σχέδιο» ήταν στην πραγματικότητα ένα ιδιαίτερα αμφισβητήσιμο αστικό όραμα για τουλάχιστον τέσσερις λόγους. Πρώτον, το «Γαλλικό Σχέδιο», ως επίσημο πλέον και θεσμοθετημένο έγγραφο, δεν ήταν το ίδιο πολεοδομικό ή ρυθμιστικό σχέδιο, αλλά ούτε σε συμφωνία με κάποιο τέτοιο σχέδιο. Το τελευταίο ρυθμιστικό σχέδιο του 1989 είχε εδώ και καιρό ξεπεραστεί από την πραγματικότητα και θεωρούνταν ουσιαστικά εκτός ισχύος, ενώ το νέο πολεοδομικό σχέδιο που είχε υποσχεθεί ο Έντι Ράμα πριν ακόμα από την πρώτη

εκλογή του εκκρεμούσε.⁷ Το «Γαλλικό Σχέδιο» αποτελούσε κατά βάση πρόταση αστικού σχεδιασμού για ένα περιορισμένο κομμάτι του κέντρου της πόλης και άρα συνιστούσε υποκατάστατο γενικότερων πολεοδομικών ρυθμίσεων και δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τα υπαρκτά και πολύπλοκα πολεοδομικά ζητήματα. Δεύτερον, οι προτεινόμενες επεμβάσεις –όπως παρουσιάστηκαν σε δισδιάστατα και τρισδιάστατα σχέδια– ήταν τόσο δραστικές ώστε να αρνούνται το υπάρχον κέντρο. Η κεντρική πλατεία και ειδικότερα τα σοσιαλιστικά κτίρια είχαν μεταμορφωθεί σε σημείο πέραν της αναγνώρισής τους. Τρίτον, το αξιοσημείωτο κενό μεταξύ πραγματικότητας και αναπαράστασης υπογραμμίζει ότι οι Architecture Studio απέτυχαν να κατανοήσουν την πόλη για την οποία σχεδίαζαν. Για παράδειγμα, το «Γαλλικό Σχέδιο» εμφανώς αγνόησε την εκτεταμένη αυθαίρετη περιφέρεια, παρουσιάζοντάς την σαν μια ασαφή επιφάνεια πρασίνου (Cuyvers, 2004), και απέκρυψε την ανομοιογένεια του χτισμένου περιβάλλοντος, που είναι έκδηλη ακόμα και στο κέντρο της πόλης. Τέταρτον και ιδιαίτερα σημαντικό, η πύκνωση του κέντρου που πρότειναν οι Architecture Studio νομιμοποιούσε τις βλέψεις των εγχώριων κατασκευαστικών εταιρειών που πίεζαν να χτίσουν στις ελεύθερες επιφάνειες του κέντρου. Μέσω του «Γαλλικού Σχεδίου» οι επιχειρηματίες/κατασκευαστές που είχαν γη στο κέντρο αλλά δε μπορούσαν να την εκμεταλλευτούν λόγω απουσίας συγκεκριμένου ρυθμιστικού πλαισίου, ή και όσοι αποζημιώθηκαν με γη στο κέντρο μετά την κατεδάφιση των αυθαιρέτων, είχαν πλέον τη δυνατότητα να χτίσουν σε ελεύθερες, πράσινες επιφάνειες του κέντρου και να μεγιστοποιήσουν την εκμετάλλευση της γης, με πολυώροφους πύργους (Lubonja, 2007: συνέντευξη). Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι στην περίπτωση αυτή η αρχιτεκτονική χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο που, βασιζόμενο σε ένα θετικιστικό χωρικό ντετερμινισμό, συσκότισε τις γεωγραφίες της πόλης και νομιμοποίησε πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα.

7. Η πρώτη φάση του νέου Ρυθμιστικού Σχεδίου των Τίρανων, που συντάχθηκε από το Δήμο σε συνεργασία με Ελβετούς πολεοδόμους, δημοσιοποιήθηκε στα τέλη του 2008, πέντε χρόνια μετά το «Γαλλικό Σχέδιο». Ως μη θεσμοθετημένο ακόμη κείμενο, δεν εξετάζεται στην παρούσα εργασία.

5 Ανάλυση της στρατηγικής για την κατασκευή της εικόνας της πόλης

Μετά την παρουσίαση των τεσσάρων σταδίων της κατασκευής της αστικής εικόνας στα Τίρανα, θα εξεταστεί συνολικά το περιεχόμενο της εικόνας που προώθησε ο Δήμος, ενώ θα γίνει η και προσπάθεια να συνδεθούν τα προγράμματα ανάπλασης με την ανάπτυξη της πόλης. Μεταξύ άλλων τρεις ερμηνείες της εικόνας αυτής αναλύονται εδώ: η αστική εικόνα ως αισθητική σύλληψη, ως πρόσληψη της Δυτικής πόλης και ως χωρική έκφραση της πολιτικής εξουσίας.

5.1 Η αισθητικοποίηση της πόλης ως οδηγός για την κατασκευή της εικόνας της

Η επιμονή στο μεταμορφωμένο μέσω της τέχνης και της αρχιτεκτονικής χτισμένο περιβάλλον είναι ενδεικτική της τάσης του Δήμου να αισθητικοποιεί την πόλη. Η σημαντική δουλειά της Zukin (1995) σχετικά με τις κουλτούρες των πόλεων υπογραμμίζει τη σημασία της τέχνης στην πόλη, ήδη από τη δεκαετία του 1990, για τη δημιουργία τοπικής ταυτότητας. Από παρόμοια θέση η Deutsche (1996) ισχυρίζεται ότι η έμφαση στην τέχνη και την αρχιτεκτονική στα έργα αστικής ανάπλασης συχνά υπονοεί μια ουδετεροποίηση τόσο της τέχνης όσο και των πολιτικών για το χώρο. Αν και η τέχνη παρουσιάζεται σαν να αναφέρεται στο κοινό

καλό, συχνά νομιμοποιεί την ανομοιογενή ανάπτυξη και τις κοινωνικές ανισότητες. Σε παρόμοια θέση καταλήγει και ο Miles (1998) στην ανάλυσή του για πολιτικές ανάπλασης στη Βρετανία τις δεκαετίες του 1980 και 1990, αποδεικνύοντας τον παραπλανητικό ρόλο της δημόσιας τέχνης και εντοπίζοντας τους δεσμούς μεταξύ τέχνης, κεφαλαίου και κοινωνικού αποκλεισμού. Συνεπώς γίνεται κατανοητό ότι η αλλαγή στο χτισμένο περιβάλλον δεν είναι ποτέ ουδέτερη ή αφαιρετική, αλλά έχει πολλαπλές πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Στα Τίρανα, ο Έντι Ράμα έχει πολύ συχνά αναφερθεί στη σημασία των εικόνων για την επίλυση προβλημάτων τόσο σοβαρών όσο η φτώχεια: «Η φτώχεια θα πρέπει να λυθεί όχι μόνο με την ποσότητα του ψωμιού που μοιράζεται στον κόσμο, αλλά και με την ποιότητα των εικόνων που τους δίνεις» (Rama, 2004a: 16). Η δήλωση του δημάρχου ότι για αυτόν η πολιτική είναι «τέχνη στην αγνή της μορφή» υπονοεί μια αισθητική προσέγγιση στην πόλη, που είναι επαναλαμβανόμενα έκδηλη σε όλα τα προγράμματα του Δήμου. Στο πρόγραμμα του χρωματισμού των όψεων, ο Έντι Ράμα χρησιμοποίησε το χτισμένο περιβάλλον κυριολεκτικά ως λευκό καμβά. Στον καθαρισμό των αυθαιρέτων στον ποταμό Λάνα, τα αυθαίρετα παρουσιάστηκαν ως επιζήμια για την εικόνα της πόλης, παρά ως κοινωνικοοικονομικά προϊόντα. Στο «Γαλλικό Σχέδιο» η πύκνωση και καθ' ύψος ανάπτυξη του κέντρου προωθήθηκαν ως καινοτόμα και ευφάνταστα αστικά οράματα, στερούμενα από τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά τους νοήματα. Μάλιστα χαρακτηριστική ήταν η απάντηση του Δημάρχου σχετικά με τις ισορροπίες μεταξύ ιδιωτικού συμφέροντος και δημόσιου οφέλους, με αισθητικούς όρους: «Λέμε στους μεγάλους κατασκευαστές ότι δε θα ανεχτούμε άλλο το όποιο αρχιτεκτονικό έργο δεν προσθέτει ποιότητα στην πόλη» (Rama, 2004a: 14). Όπως γίνεται αντιληπτό, στα Τίρανα ο συχνά εμφανιζόμενος ως παιδαγωγικός ρόλος του Δήμου ήταν κατά πολύ εστιασμένος στην υλικότητα του χτισμένου περιβάλλοντος. Ήταν με άλλα λόγια η αλλαγή στο περιβάλλον της πόλης –ως καθαρισμένος δημόσιος χώρος, έντονα χρωματισμένη όψη ή ως χτισμένος εμπορικός πύργος- που θα άλλαζε την καθημερινή, δημόσια συμπεριφορά των πολιτών, ή θα τους έκανε αισιόδοξους ή περήφανους (Greca, 2007: συνέντευξη). Έτσι η στρατηγική κατασκευής της αστικής εικόνας στα Τίρανα μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια αισθητική προσέγγιση, αρκετά μακριά από κάθε κοινωνικό και χωρικό προβληματισμό.

5.2 Η Δύση ως οδηγός για την κατασκευή της εικόνας της πόλης

Μια δεύτερη ερμηνεία του περιεχομένου της αστικής εικόνας στη στρατηγική του Δήμου είναι το φαντασιακό μιας Δυτικής εικόνας. Σύμφωνα με τον Lubonja (2002: 101), στην μετα-σοσιαλιστική περίοδο η Δύση έγινε «ο ισχυρότερος μοχλός για τη δημιουργία μιας νέας ταυτότητας και μιας νέας έμπνευσης». Τι σημαίνει όμως η Δύση στην μετα-σοσιαλιστική Αλβανία; Σύμφωνα με τον Mai (2002) η Δύση έγινε αρχικά κατανοητή κυρίως ως ένας κόσμος υψηλότερου επιπέδου πλούτου παρά ως ένας κόσμος δημοκρατικών θεσμών. Αυτή η προσανατολισμένη προς την κατανάλωση πρόσληψη προήλθε αρχικά από τον αμερικανικό κινηματογράφο και κυρίως από την ιταλική τηλεόραση ήδη από τη δεκαετία του 1980 (Mai, 2003). Η έρευνα του Lubonja (2004) σχετικά με τον ιστορικό μετασχηματισμό της πρόσληψης της Δύσης στην Αλβανία εντόπισε δύο κομβικές σημασίες σημεία. Το πρώτο ήταν η θετική πρόσληψη της Δύσης, που προήλθε

από την αντικαθεστωτική δυσαρέσκεια της δεκαετίας του 1960, και το δεύτερο μια κριτική θέση, που προήλθε από τη μετα-σοσιαλιστική απογοήτευση της δεκαετίας του 1990. Αυτή η αντιφατική πρόσληψη της Δύσης συνδέεται επιπλέον και με την έννοια του «Balkanism» όπως την αναλύει η Todorova (1997), ως ένα λόγο για μια *εγγενή αντίφαση* στις προσλήψεις της Δύσης για τα Βαλκάνια και αντίστροφα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σε όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα είναι στην περίπτωση αυτή η αμφίσημη πρόσληψη της Ιταλίας στην Αλβανία ως «ταυτόχρονα εχθρικού εισβολέα αλλά και φορέα δυτικότητας» (Mai, 2003: 78).

Η αντιφατική στάση προς τη Δύση ήταν διαρκώς παρούσα στους λόγους και τα προγράμματα του Δήμου. Στην ανάπλαση του ιστορικού κέντρου, ο Δήμαρχος από τη μια αναφερόταν με θαυμασμό στην ευρωπαϊκή αίγλη και το μεγαλείο του Βουλεβάρτου και του ιστορικού κέντρου (Rama, 2004α) και, από την άλλη, παρουσίαζε το κέντρο ως προϊόν της εξάρτησης του Βασιλιά Ζώγου από την αποικιακή και φασιστική Ιταλία (Rama, 2003γ). Ο λόγος του Δήμου που προωθούσε την κατεδάφιση των αυθαιρέτων στο κέντρο μιλούσε για τα Τίρανα –χωρίς τα αυθαίρετα- ως μια «σπουδαία ευρωπαϊκή πόλη» (Mici, 2006: 84). Την ίδια περίοδο ο Δήμαρχος ισχυριζόταν ότι η αυθαίρετη περιφέρεια των Τιράνων ήταν προτιμότερο μέρος για να ζει κανείς από μια αποστειρωμένη Σουηδική πόλη (Rama, 2003γ). Στο πρόγραμμα του χρωματισμού των όψεων, ο Έντι Ράμα περήφανα αναφερόταν στην έκπληξη του Γάλλου επιβλέποντα σχετικά με τα έντονα χρώματα και σχήματα ως επιλογές ξένες προς τα δυτικά πρότυπα και πρακτικές (Rama, 2004α). Τέλος ο διαγωνισμός για το master plan του κέντρου, υπό τον αυτοαναφορικό τίτλο «Τίρανα: Μια νέα Ευρωπαϊκή πρωτεύουσα» εξέφρασε περαιτέρω την αντιφατικότητα του προγράμματος. Από τη μια ο δήμαρχος επέμενε να σχεδιαστεί το master plan από ξένους ειδικούς (Rama, 2003γ) και το παρουσίαζε ως φιλοδοξία των Τιράνων να «γίνουν κομμάτι της Ευρώπης... και... μια μικρή Νέα Υόρκη» (Rama, 2003: 265). Από την άλλη –και πολύ συχνά ακόμα και μέσα στο ίδιο κείμενο-, ισχυριζόταν ότι κανείς δε μπορούσε να κατανοήσει την αλβανική κοινωνία και ότι καμία εξωτερική συμβολή δε θα ήταν χρήσιμη για την ανάπτυξη της πόλης (Rama, 2003). Όπως γίνεται αντιληπτό ο λόγος για τη Δύση, μέσω της αντιφατικότητάς του, συντελούσε στην προβολή διαφορετικών και ετερόκλιτων εικόνων για την πόλη. Η Δύση –ως ένας αφαιρετικός ιδεολογικός και πολιτιστικός κόσμος– κατείχε κεντρικό ρόλο στον πολιτικό λόγο, τότε νομιμοποιώντας πολιτικές επιλογές και τότε αποκλείοντας άλλες και εντέλει χειραγωγώντας την κοινή γνώμη.

5.3 Η πολιτική εξουσία ως οδηγός για την κατασκευή της εικόνας της πόλης

Μια τρίτη ερμηνεία της εικόνας της πόλης είναι η χωρική έκφραση της πολιτικής εξουσίας. Με δεδομένη τη σημασία του συμβολικού επιπέδου της πολιτικής στη σύγχρονη αστική διακυβέρνηση (Borja και Castells, 1997), η παρούσα μελέτη αναζητά αυτούς που είχαν το μεγαλύτερο πολιτικό όφελος από τα νέα σύμβολα-εικόνες των Τιράνων. Στη μετα-σοσιαλιστική περίοδο, ο δήμαρχος περιέγραψε την ιστορική εξέλιξη του κέντρου ως ένα «ερωτικό σημειωματάριο» μεταξύ του βασιλιά Αχμέτ Ζώγου και των Ιταλών αλλά και μεταξύ του Ενβέρ Χότζα και των Σοβιετικών ή των Κινέζων, για να καταλήξει ότι «τώρα ήρθε η ώρα να στήσουμε ένα σχέδιο που θα εκφράζει τη δική μας φιλοδοξία...» (Rama, 2003γ: 265). Ποι-

ανού λοιπόν πολιτική φιλοδοξία εκφράζεται στο χτισμένο περιβάλλον και με ποιους τρόπους; Και τελικά (πόσο περισσότερο) αντιπροσωπεύει ο Έντι Ράμα την αλβανική κοινωνία σε σχέση με τον Αχμέτ Ζώγου ή τον Ενβέρ Χότζα;

Ο πολιτικός συμβολισμός ήταν συνεχώς εμφανής στα προγράμματα ανάπλασης του Δήμου. Ο ίδιος ο δήμαρχος εξήγησε την αποστολή του σε ένα αυτοψυχαναλυτικό ξέσπασμα: «και για να είμαι ειλικρινής ίσως είναι και μια εκπλήρωση του εγώ μου [...] για μένα τα Τίρανα είναι ένας καθρέφτης, μια αυτοεπιβεβαίωση, μια επιβεβαίωση του οράματός μου, ή πείτε το της θέλησής μου, ή του είναι μου. Είναι κάτι που έρχεται από πολύ μακριά, σαν πεπρωμένο» (Kramer, 2005: 10-11). Ο λόγος που υποστήριζε την ανάπλαση του ιστορικού κέντρου έδειχνε όντως τον Έντι Ράμα ως συνεχιστή της ευρωπαϊκής κληρονομιάς του βασιλιά Ζώγου. Το πρόγραμμα του χρωματισμού των όψεων εντύπωσε την καλλιτεχνική υπογραφή του πάνω στην σοσιαλιστική πόλη. Ο καθαρισμός του ποταμού Λάνα και των αυθαιρέτων κτισμάτων εξέφρασε την πολιτική του βούληση. Πάνω από όλα το «Γαλλικό Σχέδιο» έκανε με προφανή τρόπο ορατή στο χώρο την πολιτική εξουσία, ακολουθώντας την παράδοση των μεγαλεπίβολων σχεδιασμών του 20ού αιώνα και προτείνοντας ουσιαστικά ένα νέο κέντρο πάνω στο παλιό. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μνημειακή αρχιτεκτονική κατέχει ιστορικά κεντρική θέση στο να εκφράζει την πολιτική ηγεμονία (Broudehoux, 2004), κατεξοχήν μάλιστα σε αυταρχικά καθεστάτα, από τον Ναπολέοντα III μέχρι τον Στάλιν. Ο ύμνος του δημάρχου για τους πύργους του «Γαλλικού Σχεδίου»: «Οι Πάπες έστηναν οβελίσκους. Αυτοί οι πύργοι θα είναι οι οβελίσκοι μας» (Kramer, 2005: 9) είναι ενδεικτικός της θέλησής του να εκφράσει την εξουσία του στο χώρο.

Επιπλέον, η κατασκευή της αστικής εικόνας είχε κεντρική θέση στην προβολή του δημάρχου στην Αλβανία και διεθνώς. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα τρία πρώτα στάδια που αποτέλεσαν το πρόγραμμα «Επιστροφή στην Ταυτότητα» φωτογραφήθηκαν με προσοχή πριν και μετά τις παρεμβάσεις, με παρόμοιο τρόπο που και ο βαρόνος Hausmann φωτογράφιζε τα στενά δρομάκια του Παρισιού πριν τα κατεδαφίσει. Οι φωτογραφίες αυτές έγιναν ο βασικός άξονας πάνω στον οποίο αρθρώθηκε η διαφημιστική καμπάνια του Έντι Ράμα και οι παρουσιάσεις του σε διεθνή συνέδρια και στον Τύπο. Το όφελος του Δημάρχου ήταν στην προκειμένη περίπτωση διπλό. Πρώτον η αυξανόμενη δημοτικότητα του στην Αλβανία οδήγησε στη θριαμβευτική επανεκλογή του στη δημαρχία το 2003 και το 2007, ενώ το 2006 εκλέχτηκε και πρόεδρος του Σοσιαλιστικού Κόμματος – του μεγαλύτερου αντιπολιτευτικού κόμματος. Δεύτερον, ο Έντι Ράμα έγινε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα δέκτης αξιοσημείωτης προβολής και ταυτόχρονης αποδοχής στα διεθνή μέσα. Αν και κάποιες φορές του χρέωναν έλλειμμα δημοκρατικής νοοτροπίας και «παπική συμπεριφορά» (Kramer, 2005: 9), ο «Clark Kent της Αλβανίας» (Winner, 2006) παρέλαβε το βραβείο για την εξάλειψη της φτώχειας από τον ΟΗΕ το 2002 και το παγκόσμιο βραβείο δημάρχου το 2004. Παράλληλα, συνεντεύξεις και αφιερώματα για τον ίδιο και για τις αναπλάσεις των Τιράνων –τα περισσότερα από αυτά θετικά έως ενθουσιώδη– έχουν εμφανιστεί στο διεθνή Τύπο και στα μέσα και πολύ συχνά και στην Ελλάδα (ενδεικτικά: Howden, 2002· Arie, 2003· Rowland, 2004· Woodard, 2005· Μυρτσιώτη, 2008). Κατά συνέπεια η κατασκευή της αστικής εικόνας στα Τίρανα εξέφρασε την πολιτική εξουσία στο χώρο. Ικανοποίησε στα επιμέρους της στάδια και ως σύνολο τις φιλοδοξίες του Δημάρχου και εξέφρασε την αποφασιστικότητά του να συνδέ-

σει το όνομά του με την πόλη. Επιπλέον οι αστικές αναπλάσεις μεταφράστηκαν σε μεγάλο βαθμό σε πολιτικό κεφάλαιο για το δήμαρχο και συνέβαλαν καθοριστικά στην προσωπική του προβολή σε τοπικό και διεθνές επίπεδο.

5.4 Οι ευρύτερες χωρικές επιπτώσεις των αστικών αναπλάσεων

Μετά την ανάλυση των στρατηγικών του Δήμου, η παρούσα εργασία ενδιαφέρεται να εξετάσει τις ευρύτερες επιπτώσεις των αστικών αναπλάσεων και να τις συνδέσει με την ανάπτυξη και τους μετασχηματισμούς της πόλης. Μια αρχική υπόθεση της έρευνας αναζήτησε τον συχνά αναφερόμενο δεσμό μεταξύ αστικών αναπλάσεων και φαινόμενων εξευγενισμού (gentrification) (Atkinson και Bridge, 2005). Όμως ούτε η έρευνα πεδίου, ούτε οι συνεντεύξεις, ούτε η βιβλιογραφία μπόρεσαν να τεκμηριώσουν την υπόθεση αυτή (Shutina, 2007: συνέντευξη). Για παράδειγμα, η αύξηση της αξίας των κατοικιών όπου εφαρμόστηκε το πρόγραμμα χρωματισμού των όψεων δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως περίπτωση εξευγενισμού, καθώς οι πολυκατοικίες αυτές βρίσκονταν πάντα πάνω στους πιο κεντρικούς εμπορικούς άξονες (Greca, 2007: συνέντευξη). Η παρατήρηση αυτή συμφωνεί εξάλλου με το επιχείρημα ότι ο εξευγενισμός –όσον αφορά την κατοικία– δεν είναι από τις σημαντικότερες χωρο-κοινωνικές τάσεις στον μετα-σοσιαλιστικό κόσμο (Sykora, 2005). Η αστική ανάπτυξη των Τιράνων, παρουσιάζει τουλάχιστον τρεις επιπλέον ομοιότητες με άλλες μετα-σοσιαλιστικές πόλεις. Μία σημαντική αλλαγή που συναντάται μεταξύ άλλων και στα Τίρανα είναι η εμπορευματοποίηση του κέντρου, είτε με την αντικατάσταση κατοικίας από εμπόριο –κατεξοχήν στα ισόγεια των σοσιαλιστικών πολυκατοικιών– είτε με την κατασκευή νέων κτιρίων με εμπορικές χρήσεις. Μια ακόμα ομοιότητα είναι η επιμονή των υψηλών οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων σε περιοχές του κέντρου (Sykora, 2005).⁸ Τέλος μια ακόμα ομοιότητα είναι ο καταλυτικός ρόλος του κατασκευαστικού τομέα στην εθνική οικονομία από τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Στην Αλβανία, το ποσοστό του κατασκευαστικού τομέα στο εθνικό ΑΕΠ τριπλασιάστηκε από το 1996 μέχρι το 2006 (Marle, 2006), ενώ τα Τίρανα φιλοξενούν τη μεγάλη πλειοψηφία των κατασκευαστικών εταιρειών (Mici, 2006). Η οικοδομική έκρηξη, που χαρακτηρίζει τα Τίρανα από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μέχρι το 2008, βασίστηκε σε κεφάλαια από την εξωτερική μετανάστευση, από ξέπλυμα χρήματος και από τις πυραμίδες (Lubonja, 2007: συνέντευξη) και έχει παρουσιαστεί συχνά ως ένδειξη του δυναμισμού και της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης. Πώς όμως συνδέεται το φαινόμενο αυτό με τις στρατηγικές του Δήμου;

Στη διαδικασία προσέλκυσης κεφαλαίων τα προγράμματα αναπλάσεων του Δήμου είχαν κεντρική θέση. Ξένοι ανταποκριτές (Sluis και Wassenberg, 2003) μίλησαν με ενθουσιασμό για μια «αυθεντική μεταμόρφωση» που ακολούθησε το πρόγραμμα «Επιστροφή στην Ταυτότητα»: «Από το 2000 και μετά, ένα τεράστιο κύμα επενδύσεων οδήγησε στη νόμιμη κατασκευή ενός πλήθους κτιρίων στο κέντρο της πόλης. Ακριβά κτίρια διαμερισμάτων, γραφεία, και χώροι αναψυχής ξεπηδούν παντού» (Sluis και Wassenberg, 2003: 19). Το 2006, το Γραφείο Οικονομικής Ανάπτυξης των Τιράνων προωθούσε την πόλη σε διεθνή έντυπα ως ιδανική για επενδυτές που αναζητούσαν νέα τοποθεσία για τις επιχειρήσεις τους λόγω «αξιοσημείων δομικών αλλαγών» (Mici, 2006: 83). Το «Γαλλικό Σχέδιο» λει-

8. Στα Τίρανα το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην γειτονιά Blloku, την περιοχή δηλαδή που έμεναν οι Ιταλοί αξιωματούχοι αλλά και αργότερα η κομμουνιστική νομενκλατούρα (Lubonja, 2006).

τούργησε ως κομβικό εργαλείο για το μάρκετινγκ της πόλης, ακριβώς επειδή θα προσέφερε μελλοντικά εκτεταμένους χώρους προς αξιοποίηση στο κέντρο της πόλης για επενδυτές και εταιρείες. Όμως τα προγράμματα του Δήμου δεν ήταν μόνο ένα ανοικτό συμβόλαιο με τους ξένους επενδυτές. Λειτουργήσαν και ως πολιτικοοικονομικό συμβόλαιο μεταξύ του Δήμου και του τοπικού κατασκευαστικού τομέα. Η βιβλιογραφία και οι συνεντεύξεις επιμένουν στους ισχυρούς δεσμούς μεταξύ της οικοδομικής βιομηχανίας, των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των πολιτικών αρχών (Kramer, 2005· Winner, 2006· Lubonja, 2007). Όλες οι πηγές συμφωνούν στο ότι οι επιχειρηματίες/κατασκευαστές ελέγχουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και επηρεάζουν άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις. Και αντίστροφα, οι πολιτικοί επιδιώκουν καλές σχέσεις με τους επιχειρηματίες/κατασκευαστές για να εξασφαλίσουν την υποστήριξη από τα ΜΜΕ.

Πολλοί μάλιστα αναλυτές ισχυρίζονται ότι πρακτικές και συσχετισμοί της σοσιαλιστικής περιόδου επιβιώνουν κατά κάποιο τρόπο και στη μετα-σοσιαλιστικό περίοδο (Lubonja, 2007: συνέντευξη). Όπως το καθεστώς του Ενβέρ Χότζα συγκέντρωνε την πολιτική εξουσία, την οικονομική εξουσία και την εξουσία των μέσων επικοινωνίας –μέσω της προπαγάνδας– η μετα-σοσιαλιστική πολιτική εξουσία στο Δήμο των Τίρανα ακολούθησε παρόμοιους τρόπους διατηρώντας στενούς δεσμούς με τις κατασκευαστικές εταιρείες και τα ΜΜΕ (Kramer, 2005· Winner, 2006). Οι διαπλοκές μεταξύ κατασκευαστικού τομέα και πολιτικής εξουσίας προσφέρουν πολύ χρήσιμες οπτικές στις αναπλάσεις και ιδιαίτερα στο «Γαλλικό Σχέδιο», το οποίο φαίνεται ότι ταίριαζε σε αξιοσημείωτο βαθμό με την οικοδομική έκρηξη στα Τίρανα και τις προσπάθειες του Δήμου να προσελκύσει ξένο κεφάλαιο. Από την οπτική αυτή, οι αστικές αναπλάσεις στα Τίρανα μπορούν να γίνουν κατανοητές ως ένα *spatial fix* (Harvey, 1985), μια συνθήκη δηλαδή αναδιοργάνωσης του χώρου με στόχο την υπέρβαση μιας κρίσης σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο, που ενθαρρύνει με άμεσους ή έμμεσους τρόπους τις ιδιωτικές επενδύσεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και διευκολύνει την οικοδομική έκρηξη, την εμπορευματοποίηση και την καθ' ύψος ανάπτυξη του κέντρου της πόλης.

6 Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη ανέλυσε την κατασκευή της αστικής εικόνας στα Τίρανα, επί της δημαρχίας του Έντι Ράμα, συμβάλλοντας στην μέχρι τώρα περιορισμένη – στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου και μετα-σοσιαλιστικού κόσμου– έρευνα. Αν και η κατασκευή της αστικής εικόνας έχει συνδεθεί με τον αναπτυσσόμενο κόσμο, γίνεται εμφανές ότι όχι μόνο συναντάται και στον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά και εγείρει κρίσιμα ζητήματα πολιτικών και οικονομικών προτεραιοτήτων λόγω των περιορισμένων πόρων. Αξίζει να τονιστεί εξάλλου ότι η Αλβανία είναι ακόμα μια από τις φτωχότερες χώρες στην Ευρώπη, με ραγδαία αυξανόμενη κοινωνική πόλωση, ανεξέλεγκτη εσωτερική μετανάστευση, φτώχεια, ανεργία, βασικές ελλείψεις περίθαλψης, εκπαιδευτικές ανισότητες, αυξανόμενες ανάγκες στέγασης και σημαντικά εθνικά, πολιτικά, κοινωνικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά ζητήματα, που αποτελούν πιθανούς παράγοντες αποσταθεροποίησης. Ειδικότερα, τα Τίρανα υπολείπονται ακόμα βασικών υποδομών και δικτύων –κυρίως δρόμους, ύδρευση, αποχέτευση και ηλεκτρικό– ενώ οι υπάρχουσες υποδομές αδυνατούν

να καλύψουν τις ήδη αυξημένες ανάγκες της πόλης και ιδιαίτερα της εκτεταμένης, αυθαίρετης και νεόδμητης περιφέρειας.

Στα Τίρανα, η στρατηγική του Δήμου ήταν πρωτοβουλία του δημάρχου-ζωγράφου Έντι Ράμα και περιλάμβανε την ανάπλαση του ιστορικού κέντρου, την κατεδάφιση αυθαιρέτων κτισμάτων και την αποκατάσταση του πρασίνου σε δημόσιους χώρους, το χρωματισμό των όψεων κάποιων σοσιαλιστικών πολυκατοικιών και το νέο master plan του κέντρου, το «Γαλλικό Σχέδιο». Η στρατηγική αυτή βασίστηκε σε ένα λόγο διάσωσης, επαναδιεκδίκησης και εκσυγχρονισμού των Τιράνων μετά από μια χαοτική, μεταβατική αστική ανάπτυξη. Η έρευνα συμπεραίνει ότι η στρατηγική του Δήμου κατεξοχήν ωφέλησε τις προσωπικές φιλοδοξίες του δημάρχου, ο οποίος μέσα από μια ιδιαίτερα συγκεντρωτική διαδικασία νομιμοποίησε τις επιλογές του ή έκανε ορατή τη θέλησή του ή απλά την αισθητική του στο χώρο. Εδώ εντοπίζονται κάποιες όχι και τόσο κρυμμένες ομοιότητες με τους εκσυγχρονισμούς που επεδίωξαν στο παρελθόν το αποικιακό, το φασιστικό και το σοσιαλιστικό καθεστώς. Με ανάλογους τρόπους που το όραμα του βασιλιά Αχμέτ Ζώγου αναφερόταν την ιταλική αποικιοκρατία και το όραμα του Ενβέρ Χότζα στις σοβιετικές ή κινεζικές επιταγές, το όραμα του Έντι Ράμα αναφέρεται είτε σε ένα αντιφατικό δυτικό φαντασιακό είτε σε έναν αφαιρετικό αισθητισμό. Αντίστοιχα, είναι έκδηλο ότι όπως ο μεσοπολεμικός και ο σοσιαλιστικός εκσυγχρονισμός, έτσι και ο μετα-σοσιαλιστικός εκσυγχρονισμός έχει και ιδιαίτερα σημαντικές θετικές όψεις για την πόλη των Τιράνων. Βέβαια, το γεγονός ότι τα προγράμματα του Δήμου είναι τόσο εξαρτημένα από την έντονα αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του δημάρχου φαίνεται ότι μπορεί να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για την όποια συνέχειά τους, στη μετα-Ράμα περίοδο. Μέχρι σήμερα, οι αναπλάσεις έχουν μεταφραστεί σε μεγάλο βαθμό σε πολιτικό κεφάλαιο για το δήμαρχο και έχουν συμβάλει καθοριστικά στην προσωπική προβολή του σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Ταυτόχρονα, μέσω ενός εκσυγχρονιστικού λόγου, ο Δήμος έχει νομιμοποιήσει την εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στην πολιτική σφαίρα, έχει ουδετεροποιήσει την μεγάλης κλίμακας αστική ανάπτυξη και έχει διευκολύνει την ανοικοδόμηση σε ελεύθερες επιφάνειες πρασίνου. Οι αναπλάσεις λοιπόν έχουν συμβάλει καταλυτικά στη μετα-σοσιαλιστική αναδόμηση και έχουν θέσει τις βάσεις για την διεθνή προώθηση της πόλης.

Πριν το τέλος, αξίζει να τονιστεί ότι η κατασκευή της αστικής εικόνας στα Τίρανα είναι ένα πρόγραμμα σε εξέλιξη. Ο πρόσφατος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για την πλατεία Σκεντέρμπεη (2008), ο νέος διαγωνισμός για την πλατεία Μητέρας Τερέζας (2009), και κυρίως το νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο των Τιράνων, τα προσχέδια του οποίου δημοσιοποιήθηκαν στα τέλη του 2008, επιβεβαιώνουν σήμερα το ρόλο των Τιράνων ως μια περίπτωση δυναμικών χωρικών μεταλλαγών και πολεοδομικών σχεδιασμών και εφαρμογών. Η εντυπωσιακή μετα-σοσιαλιστική ανάπτυξη της πόλης στην πρώτη φάση της μετάβασης και η μετέπειτα έντονη παρέμβαση του Δήμου την τελευταία δεκαετία προσφέρουν ιδιαίτερα χρήσιμες οπτικές σε μια σειρά ζητημάτων που σχετίζονται με τον αστικό χώρο σε παγκόσμια κλίμακα. Έχοντας στο νου ότι τα αστικά οράματα δεν στερούνται ποτέ κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνιστωσών, η παρούσα εργασία προτείνει περαιτέρω έρευνα της περίπτωσης των Τιράνων, η οποία μπορεί να συμβάλει σε μια κριτική κατανόηση της σύγχρονης πόλης και των γενικότερων αστικών μετασχηματισμών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acioli, C. (2003), «The Televised Debate of Key Conference Participants with Mr. Edi Rama», στο Aliaj, B. (επιμ.), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*. Τίρανα: Co-Plan Publications.
- Aliaj, B., Lulo, K. και Myftiu, G. (2003), *Tirana; the Challenge of Urban Development*, Τίρανα: Cettis.
- Aliaj, B. (επιμ.) (2003), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*, Τίρανα: Co-Plan Publications.
- Aliaj, B. (2003), «Enemies or Partners? The Challenge of Participatory Urban Governance», στο Aliaj, B. (επιμ.), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*, Τίρανα: Co-Plan Publications.
- Αγγελίδης, Δ. (2003), «Εντι Ράμα», *Επιλον* 658: 126-134.
- Arie, S. (2003), «Regeneration Man», *The Guardian*, 22.10.2003. [<http://www.guardian.co.uk/elsewhere/journalist/story/0,7792,1068527,00.html> / τελευταία επίσκεψη: 15.05.2007].
- Ashworth, G. και Voogd, H. (1990), *Selling the City: Marketing approaches in public sector urban planning*, Belhaven.
- Atkinson, R. και Bridge, G. (επιμ.) (2005), *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*, Λονδίνο: Routledge.
- Borja, J. και Castells, M. (1997), *Local and Global. The Management of Cities in the Information Age*, Λονδίνο: Earthscan Publications.
- Broudehoux, A. (2004), *The making and selling of Post-Mao Beijing*, Λονδίνο: Routledge.
- Conforti, C. (1990), «Armando Brasini's Architecture at Tripoli», *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*: 46-55.
- Cuyvers, W. (2004), «Tirana-Mercedes, houses and rubbish», *Archis* 4: 39-43.
- Deutsche, R. (1996), *Evictions; Art and Spatial Politics*. Κέμπριτζ/Μασαχουσέτη/Λονδίνο: MIT Press.
- Hammond, A. (επιμ.) (2004), *The Balkans and the West*, Άλντερσοτ: Ashgate.
- Harvey, D. (1985), *Consciousness and the Urban Experience*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Harvey, D. (1989), «From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism», *Geografiska Annaler* 71 B (1): 3-17.
- Hoffman, L. και Musil, J. (1999), «Culture meets commerce tourism in postcommunist Prague», στο Judd, D. και Fainstein, S. (επιμ.), *The Tourist City*, Yale University Press.
- Howden, D. (2002), «The mayor transforming Tirana», *BBC NEWS world edition*, 27.6.2002. [<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2069799.stm> / τελευταία επίσκεψη 15.05.2007]
- Huyssen, A. (2003), *Present Pasts: Urban Palimpsest and the Politics of Memory*, Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Jones, G. και Bromley, R. (1996), «The relationship between urban conservation programmes and property renovation: evidence from Quito, Ecuador», *Cities* 13 (6): 373-385.
- Κnox, P. και Taylor, P. (επιμ.) (1995), *World Cities in a World System*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Kotler, P. (1983), *Marketing for Nonprofit Organization*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Kramer, J. (2005), «Painting the Town (Edi Rama-Biography)», *The New Yorker*, 27.6.2005. [http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-13729258_ITM/ τελευταία επίσκεψη 13.07.2007].
- Lovering, J. (1995), «Creating Discourses Rather than Jobs», στο Healey, P. κ.ά. (επιμ.), *Managing Cities: The New Urban Context*, John and Wiley & Sons: 109-126.
- Lubonja, F. (2002), «Between the Glory of a Virtual World and the Misery of a Real World», στο Schwanders-Sievers, S. και Fischer, B. (επιμ.), *Albanian Identities. Myth and History*, Λονδίνο: Hurst & Co: 91-103.
- Lubonja, F. (2004), «Albania after Isolation: The transformation of public perceptions of the West», στο Hammond, A. (επιμ.), *The Balkans and the West*. Aldershot: Ashgate: 127-135.
- Lubonja, F. (2006), «Das zweite Erwachen des Enver Hoxha», στο Raabe, K. και Sznajderman, M. (επιμ.), *Last & Lost; Ein Atlas des verschwindenden Europas*, Φρανκφούρτη: Suhrkamp: 243-263.
- Mai, N. (2002), «Youth NGOs in Albania», στο Schwanders-Sievers, S. and Fischer, B. (επιμ.), *Albanian Identities. Myth and History*. Λονδίνο: Hurst & Co: 215-225.

- Mai, N. (2003) «The cultural construction of Italy in Albania and vice versa: migration dynamics, strategies of resistance and politics of mutual self-definition across colonialism and post-colonialism», *Modern Italy* 8 (1): 77-93.
- Marle, J. (επιμ.) (2006), *Albania Business Guide*, Τίρανα: Gazmend Haxhia.
- Miano, G. (1990), «Florestano di Fausto – from Rhodes to Libya», *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*: 56-71.
- Mici, S. (2006), «Doing business in Tirana», στο Marle, J. (επιμ.), *Albania Business Guide*, Τίρανα: Gazmend Haxhia: 80-88.
- Miles, M. (1998), «A game of appearance: public art and urban development— complicity or sustainability?», στο Hall, T. και Hubbard, P. (επιμ.), *The Entrepreneurial City: geographies of politics, regime and representation*, Σάσεξ: Wiley.
- Μυρτσιώτη, Γ. (2008), «Όταν κάποιος έχει πολιτική βούληση...», *Καθημερινή*, 02.02.2008.
- Paddison, R. (1993), «City Marketing, Image Reconstruction and Urban Regeneration», *Urban Studies* 30 (2): 339-350.
- Rama, E. (2003α), «Opening Session», στο Aliaj, B. (επιμ.), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*, Τίρανα: Co-Plan Publications: 54-57.
- Rama, E. (2003β), «The Televised Debate of Key Conference Participants with Mr. Edi Rama, Mayor of Tirana, TV Gjeli, Tirana Albania», στο Aliaj, B. (επιμ.), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*, Τίρανα: Co-Plan Publications: 241-259.
- Rama, E. (2003γ), «The Plenary Debate of Conference Participants with Mr. Edi Rama», στο Aliaj, B. (επιμ.), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*, Τίρανα: Co-Plan Publications: 260-279.
- Rama, E. (2004α), «A vision beyond Planning», συνέντευξη, στο Declerck, J., Merlort, B., Mimica, V., Ryan, M. και Tattara M. (επιμ.), *Tirana Metropolis*, Αμστερνταμ: The Berlage Institute: 10-17.
- Rama, E. (2004β), «Ματιές σε ένα ποτάμι χολής», [στα Ελληνικά και Αλβανικά], στο Natsios, M. και Tjevaair, L. (επιμ.), *Μια νέα χλιετία Ελληνο-Αλβανικής φιλίας*, Τίρανα: UEGEN: 35-37.
- Rama, E. (2007), *Re-inventing the Wheel; when colours become politics*, Presentation in the 3rd International Architecture Biennale Rotterdam, στο http://www.iabr.nl/page/PowerNotes_03/top/116 [τελευταία επίσκεψη 08.06.2007].
- Rowland, J. (2004), «The mayor who brought colour to Albania», *BBC NEWS*, στο <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3815985.stm> [τελευταία επίσκεψη 19.02.2007].
- Schwanders-Sievers, S. και Fischer, B.J. (επιμ.) (2002), *Albanian Identities; Myth and History*, Λονδίνο: Hurst & Co.
- Sluis, R. και Wassenberg, F. (2003), «Urban Development in Tirana; using the momentum and re-ordering the chaos», στο Aliaj, B. (επιμ.), *Making Cities Work, official final publication of the International Conference of ENHR, Tirana-Albania, 26-28 May 2003*, Τίρανα: Co-Plan Publications: 15-23.
- Sykora, L. (2005), «Gentrification in post-communist cities», στο Atkinson, R. και Bridge, G. (επιμ.), *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*, Λονδίνο: Routledge: 90-105.
- Todorova, M. (1997), *Imagining the Balkans*, Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Todorova, M. (επιμ.) (2004), *Balkan Identity, Nation & Memory*, Λονδίνο: Hurst & Co.
- Vickers, M. και Pettifer, J. (1997), *Albania; From Anarchy to Balkan Identity*, Λονδίνο: Hurst & Co.
- Vickers, M. και Pettifer, J. (2007), *The Albanian Question; Reshaping the Balkans*, Λονδίνο: I.B. Tauris.
- Winner, C. (2006), «Tirana gets Real», *The American Online*, στο: http://www.theamericanmag.com/article.php?show_article_id=491 [τελευταία επίσκεψη: 29.07.2007].
- Woodard, C. (2005), «Trendy Tirana? Mayor invigorates a backwater capital», *The Christian Science Monitor*, στο: <http://www.csmonitor.com/2005/0323/p01s03-woeu.html> [τελευταία επίσκεψη 28.07.2007].
- Χολέβας, Ν. (1994), *Η αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια*, Αθήνα: Φιλιππότη.
- Zukin, S. (1995), *The cultures of cities*, Οξφόρδη: Blackwell.